

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
(магістра)

з теми: **«Встановлення влади Директорії УНР на Поділлі
(листопад – грудень 1918 року)»**

Виконала: студентка II курсу
ступеня вищої освіти «магістр»
групи Ist1-M22
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
Калантир Анастасія Юріївна

Науковий керівник:
Олійник Сергій Васильович,
кандидат історичних наук,
доцент

Кам'янець-Подільський – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ...6	6
1.1. Історіографія проблеми.....	6
1.2. Джерельна база.....	9
1.3. Методологічні засади.....	11
РОЗДІЛ 2. АНТИГЕТЬМАНСЬКЕ ПОВСТАННЯ.....13	13
2.1. Суспільно-політичне становище на Поділлі напередодні антигетьманського повстання.....	14
2.2. Листопадове повстання проти гетьманського режиму та його падіння.....	32
РОЗДІЛ 3. ВСТАНОВЛЕННЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ВЛАДИ.....52	52
3.1. Відновлення влади УНР. Вінниця – тимчасова столиця.....	52
3.2. Організація місцевої адміністрації.....	65
3.3. Діяльність місцевої влади по забезпеченню Збройних Сил Директорії УНР, правопорядку та налагодженню соціально-економічних та культурно-освітніх процесів.....	74
ВИСНОВКИ.....87	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....89	89
ДОДАТКИ.....107	107
Додаток А. Звернення Вінницької філії Українського національного союзу...	107
Додаток Б. Звернення губерньського комісара про формування органів влади.....	108
Додаток В. Віктор Кіндратович Приходько – громадсько-політичний і державний діяч, активний учасник встановлення влади Директорії УНР на Поділлі.....	109

ВСТУП

Актуальність. Загальновизнано, що в багатовіковій історії українського народу чимало драматичного й повчального. Періоди злетів і піднесення, розквіту державного будівництва чергуються з драматичною боротьбою за національне існування, напруженою боротьбою з іноземними поневолювачами, повсякденним відстоюванням права на власну національну ідентичність, своє місце в історії.

Невдала спроба гетьмана Павла Скоропадського і консервативних сил втілити в життя державну модель на базі симбіозу давньоукраїнської традиції і реставрації дореволюційного соціально-економічного укладу означала також завершення чергового етапу Української революції. У листопаді – грудні 1918 року її бурхливий потік повертався до національно-демократичного річища, в яке українські політики спробували увійти вдруге. Висока хвиля антигетьманських і антиокупаційних настроїв надавала окриленим перемогою лідерам Директорії впевненості у можливості відновлення УНР на постулатах ліворадикальної ідеології. Цей процес охопив всі регіони, в т.ч. і Поділля.

Регіональний компонент має важливе значення для дослідження багатограних та суперечливих процесів відновлення влади УНР в листопаді – грудні 1918 року не лише для Поділля. Адже ґрунтовне дослідження регіональної складової дасть можливість сформувати цілісну картину всього процесу зміни в 1918 році авторитарного режиму на демократичний.

Об’єктом дослідження виступає Українська революція 1917 – 1921 років, а **предметом дослідження** – процес встановлення влади Директорії УНР на Поділлі в листопаді – грудні 1918 року.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 15 листопада по 31 грудня 1918 року. Нижня межа зумовлена початком антигетьманського повстання під проводом Директорії УНР, а верхня – завершенням відновлення республіканської влади на Поділлі. Частково за нижню межу виходить

інформація, котра допомагає з'ясувати суспільно-політичне становище на теренах Подільського краю напередодні антигетьманського повстання.

Мета роботи полягає у висвітленні процесу встановлення влади Директорії УНР на Поділлі в листопаді – грудні 1918 року.

Відповідно до мети нами поставлено **завдання** дослідити:

- 1) стан наукової розробки досліджуваної теми та охарактеризувати використану джерельну базу;
- 2) суспільно-політичну ситуацію на Поділлі напередодні антигетьманського повстання;
- 3) перебіг падіння гетьманського режиму на теренах Подільського краю в результаті повстання під керівництвом Директорії;
- 4) відновлення республіканської влади в регіоні та фактор статусу Вінниці як тимчасової столиці УНР;
- 5) процес організації місцевої влади;
- 6) діяльність місцевої влади в царині допомоги Збройним Силам УНР, охороні правопорядку, налагодженні соціально-економічних та культурно-освітніх процесів.

Методологічні засади магістерської роботи становлять принципи історизму, науковості, об'єктивності та всебічності. У роботі використовувалися загальнонаукові (аналізу і синтезу) та історичні (проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний, статистичний) методи дослідження. Використання даного інструментарію дало змогу досягти мети та виконати поставлені дослідницькі завдання.

Елементи наукової новизни. В магістерській роботі вперше зроблено спробу, на основі узагальнення досягнень істориків, показати процес встановлення влади УНР на Поділлі в листопаді – грудні 1919 року.

Практичне значення роботи бачиться в тому, що поданий і систематизований матеріал може бути використаний при підготовці узагальнюючих праць з історії України, Української революції 1917-1921 років, історії Поділля. Фактичний матеріал, основні положення можна використати

при написанні навчальних посібників, читанні лекцій, спецкурсів, проведенні семінарських і практичних занять у вищих навчальних закладах III-IV рівня акредитації, в культурно-освітній і краєзнавчій роботі. Вони складають певний інтерес для наукових працівників музеїв і бібліотек.

Апробація результатів дослідження відбувалася під час попереднього обговорення на засіданні кафедри історії України та на студентській звітній науковій конференції у 2023 році.

Публікації. Окремі аспекти теми магістерської роботи опубліковані в збірці студентських наукових робіт історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за 2023 рік у вигляді статті на тему «Падіння гетьманської влади у Вінниці за спогадами П. Єрошевича».

Структура роботи складається зі вступу, 3 розділів (7 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, котрий нараховує 127 позицій та додатків.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ

1.1. Історіографія

Тема нашого дослідження знайшла відображення в значній кількості наукових видань: монографій, нарисів, статей. Аналіз цих видань дозволив виокремити цей доробок у кілька груп:

- 1) праці радянських істориків;
- 2) дослідження представників української діаспори;
- 3) праці сучасних вітчизняних істориків.

Радянська історична наука події Української революції 1917-1921 років трактувала як громадська війна. Її увага, з пропагандистських цілей, приділялася «тріумфальній» ході більшовицько-радянської влади та перемогам Червоної армії. Українські державні формування трактувалися як буржуазно-націоналістичні і повністю ворожі радянській ідеї. Тому звичайно, Центральна Рада, Українська Держава, ЗУНР та Директорія УНР висвітлювалися відповідно до необхідної марксистсько-ленінської ідеології, фальшувалися події, чимало з них взагалі залишалися без уваги, як буцімто цих подій не було.

Поділля станом на листопад – грудень 1918 року було не тим регіоном, де більшовики мали значну підтримку, тому й інформації про події на території краю в радянських виданнях обмаль. Єдине, на що спромоглася радянська історична наука, то це згадка про Летичівську радянську республіку. Такий факт мав місце в узагальнюючих виданнях: «Українська РСР в період громадянської війни (1917-1920 рр.) [125]; «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» [88] та публікації С. Гуменюка [94].

Події Української революції 1917-1921 років неодноразово привертали увагу і представників української діаспори. Однак і вони спеціальних досліджень з теми встановлення влади Директорії УНР на Поділлі в листопаді – грудні 1918 року не зробили. Це багато в чому пояснюється відсутністю доступу до основних джерел, які знаходилися в архівах.

Водночас події на Поділлі все ж фрагментарно і схематично, як в контексті антигетьманського повстання під проводом Директорії, можна простежити в праці П. Христюка. [126]. Він доволі змістовно розкрив сутність створення Українського Національного Союзу, звернув увагу на наявність у нього філій в Україні, опосередковано і на Поділлі [126, с. 88]. Автор також згадав про переїзд Директорії у Вінницю, яка стала тимчасовою столицею УНР, що саме там і почалося творення перших інституцій адміністративного апарату [126, с. 136].

Найбільший внесок у розробку теми нашого дослідження зробили вітчизняні історики, котрі після проголошення незалежності України в 1991 році отримали доступ до архівів, можливість попрацювати з документами за 1918 рік, котрі зберігалися з грифом «Цілком таємно». Розпочався поступовий процес розвінчування радянських міфів, фальсифікацій, перекручувань.

Подіям Української революції 1917-1921 років присвячено чимало праць узагальнюючого характеру, як безпосередньо всій епосі, так і гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР. Всі вони виразно відзначають важливість події антигетьманського повстання під проводом Директорії та відновлення і встановлення республіканської влади у вигляді Другої УНР. Однак у виданнях такого характеру зазначенні події на Поділлі практично відсутні, або в кращому випадку згадується про виступ на боці Директорії генерала П. Єрошевича і тимчасовий статус Вінниці як столиці УНР, існування Подільської філії Українського Національного Союзу тощо. Прикладом цього можуть слугувати такі колективні видання як «Нариси історії Української революції 1917-1921 років» [116], «Українська революція і державність (1917-1920 рр.)» [124], «УНР у період Директорії: пошук моделі державного устрою (кінець 1918 – 1919 рр.)» [90], О. Завальнюк з О. Комарніцьким – «Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр.» [98], з В. Стецюком – «Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр.» [109], так і одноосібні видання, наприклад, праці Р. Пирого «Українська гетьманська держава 1918 р.: історичні нариси» [116], О. Любовця «Українські політичні

партії й політичні альтернативи 1917-1920 рр.» [115], публікаціях С. Єсюніна та стаття П. Кліщинського «Антигетьманський переворот: підготовка, хід, наслідки» [101].

Початок досліджень нашої теми вітчизняною історіографією припав на 1990-ті роки. Піонерами стали П. Григоренко, А. Гаврищук, В. Боднарчук [89], які присвятили свою увагу партизанському руху на Поділлі проти німецько-австрійських окупантів у 1918 році, і фактично започаткували вивчення суспільно-політичної ситуації, яка передувала антигетьманському повстанню на Поділлі. Їх почин підтримав своєю статтею «Антигетьманське повстання під проводом Директорії на Поділлі» В. Лозовий [109].

Найбільш плідним виявився початок ХХІ ст. Активно продовжив свої студії з теми нашого дослідження згадуваний В. Лозовий [110-114]. Питання боротьби з гетьманським режимом та листопадовим повстанням, зокрема і на Поділлі, піднімалося в публікаціях О. Бойко [85-87]. Участь подільських органів влади у встановленні на теренах краю республіканського ладу простежується в статтях В. Гудими [91-93] О. Комарніцького [102]. Приділяли вітчизняні історики і перебігу подій, пов'язаних із антигетьманським повстанням і встановленням влади Директорії в різних невселених пунктах і місцевостях Подільського краю [96; 104; 107; 120-123]. Звертали увагу вітчизняні історики і на персоналії головних дійових осіб, досліджували їх спогади [103]. Окремо слід відзначити, єдине в своєму роді, дослідження Р. Панасюка про створення та діяльність філій Українського Національного Союзу на Поділлі [118]. Узагальнити доробок істориків щодо перебігу антигетьманської боротьби на Поділлі зробив спробу С. Олійник [117], а також сам процес встановлення влади Директорії на теренах Подільського краю здійснили О. Кравчук у співавторстві з С. Калитко, Н. Марценюк, Н. Кузьмінець [105-107] та А. Лекар [108].

Значним проривом в вітчизняній історичній науці щодо вивчення історії Поділля та Української революції 1917-1921 та нашої проблеми років стали дослідження А. Антонишина [82-82], які підсумувалися написанням дисертації

на тему «Поділля в добу гетьманату П. Скоропадського», захищену в 2009 році [127]. В його публікаціях показано загальну картину проведення антигетьманського повстання та падіння гетьманського режиму на Поділлі.

Аналізуючи доробок вітчизняної історіографії можна виокремити три суттєвих і важливих моментів щодо нашої теми.

По-перше, значна частина публікацій пов'язана із питанням висвітлення воєнно-політичних та соціально-економічних умов, в яких відбувалося антигетьманське повстання і встановлення влади УНР на території краю.

По-друге, безпосередньо пов'язаний із процесом відновлення республіканської влади на теренах Поділля, формуванням нового адміністративного апарату.

По-третє, значна частина публікацій охоплює, в тій чи іншій мірі, всі моменти.

Отже, історіографія досліджуваної теми, але попри досягнення істориків потребує подальшої розробки щоб встановити цілісну картину подій встановлення влади Директорії УНР на Поділлі в листопаді – грудні 1918 року.

1.2. Джерельна база

Джерельну базу магістерської роботи склав комплекс джерел, різноманітних за змістом і походженням. Першу основну групу становлять опубліковані документи і матеріали, розміщені у збірниках документів, що вийшли після проголошення незалежності України в 1991 році.

Перш за все це збірник документів «Директорія УНР у Вінниці у грудні 1918 року». Збірка присвячена подіям другої половини листопада – грудня 1918 року, утворенню влади Директорії Української Народної Республіки на Поділлі та її перебуванню у Вінниці. Видання містить документи та матеріали архівів та регіональної періодики, свідчення учасників подій про діяльність вищих і місцевих органів влади УНР, міського самоврядування у Вінниці у період завершення протигетьманського повстання. Окрім того, в збірці згодилися для нас і данні, що стосувалися організації охорони правопорядку,

медичного забезпечення, розвитку освіти, вирішення назрілих соціальних проблем, а також події, пов'язані із існуванням Вінниці у статусі тимчасової столиці УНР з 3 по 19 грудня 1919 року тощо [4-31; 33; 36-53; 55].

Іншим важливим джерелом цього типу є збірка, видана вінницькими істориками «Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877-1937) у документах епохи», що вийшла в світ у 2016 році. Збірник документів і матеріалів присвячений життю і діяльності подільського громадсько-політичного і земського діяча С. Кисельова, котрий був губернським старостою Поділля у період гетьманату 1918 року. Нам в нагоді стали документи, пов'язані із передачею ним влади Директорії УНР, а також матеріали, пов'язані із його арештом і відпущенням з ув'язнення [1-3; 32; 34; 35].

Ще одним виданням, яке допомогло реалізувати поставлені завдання став двотомник «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.» [54; 56-60]. У ньому вміщено низка документів законодавчого характеру, видані Директорією УНР в досліджуваний нами період. Вони допомагають усвідомити загальну картину подій, місце в них Поділля.

Наступну групу становлять матеріали вміщені в тогочасних часописах «Слово» та «Життя Поділля». Це замітки на політичну, культурно-освітню тематику та про повсякдення. Значна частина їх представлена під рубрикою «Місцеві хроніки». В часописах є і офіційні повідомлення як загальноукраїнських, так і губернських чи повітових органів влади на Поділлі [61-76].

Останню групу джерел репрезентують мемуари і спогади учасників тих подій – гетьмана Української Держави П. Скоропадського, голови Директорії В. Винниченка, командуючого II-м Подільським корпусом у Вінниці генерала П. Єрошевича, визначного подільського громадського, політичного та культурного діяча В. Приходька та ректора Кам'янець-Подільського українського державного університету І. Огієнка.

У спогадах керманіча Української Держави вміщено низку даних щодо падіння гетьманського режиму на Поділлі. На думку гетьмана П. Скоропадського саме перехід на бік Директорії генерала П. Єрошевича визначив долю гетьманського режиму не лише на Поділлі, а на всій Правобережній Україні [81].

Спогади згаданого генерала П. Єрошевича дозволили з'ясувати картину подій, пов'язаних із переходом влади у Вінниці від гетьмана до Директорії. Вони дають змогу встановити роль у цих подіях саме П. Єрошевича, містять згадку про інших дійових осіб цього процесу [78].

Важливими для дослідження нашої теми є спогади В. Приходька. Їх автор був безпосереднім учасником тих подій, знаходився у вирі подій, зокрема долучився до передання С. Кисельовим влади Г. Степурі, згадав про небезпеку новоутвореному режиму Другої УНР яку несли колишні офіцери російської армії, що були на службі гетьмана П. Скоропадського і як вдалося усунути цю загрозу [80].

Спогади І. Огієнка та В. Винниченка менш інформативні для вивчення теми нашого дослідження. Однак вони допомагають з'ясувати цілісну картину тих подій, пов'язаних із падінням гетьманського режиму та відновленням республіканської влади на Поділлі в листопаді – грудні 1918 року [77; 79].

Отже, джерельна база нашого дослідження доволі репрезентативна, що дозволяє реалізувати поставленні дослідницькі завдання.

1.3. Методологічні основи проведення дослідження

Загальна теоретична база дослідження вибудовувалася на кількох принципах: історизму, об'єктивності та всебічності. Принцип історизму, що полягає в розгляді явищ, котрі мають початок і закінчення, в роботі представляється як закономірний процес встановлення влади УНР на Поділлі від початку антигетьманського повстання і де юре до 14 грудня, коли керманіч Української Держави гетьман П. Скоропадський зрікся влади, а де факто –

кінець грудня, коли було усунуто всі перепони, пов'язані із минуло владою (законодавство, прогетьманські сили тощо). Принцип об'єктивності сприяв відтворенню історичного процесу таким яким він був. Принцип всебічності слугував врахуванню усіх політичних, економічних, соціальних та військових чинників у розумінні досліджуваного процесу.

У роботі використовувалися загальнонаукові (аналізу і синтезу) та історичні (проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний, статистичний) методи дослідження. Загальнонаукові методи допомогли краще зрозуміти сутність проблеми: виділити її складові частини. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом, а динаміку процесу допоміг простежити ретроспективний принцип. Статистичний принцип допоміг краще зрозуміти що собою представляли про/анти гетьманські сили на Поділлі.

Вважаємо за необхідне зупинитися на нашому розумінню в даній роботі терміну Поділля.

Географічно Поділля охоплює території сучасних Вінницької, Хмельницької (без північної смуги), Тернопільської (південь, північні райони Одеської областей, а також невеликі прилеглі території Житомирської, Черкаської, Київської, Кіровоградської областей, та північ Придністров'я. Однак, у нашому випадку, враховуючи історичні обставини, до Поділля відносимо територію колишньої Подільської губернії.

Отже представлений у роботі методологічний інструментарій дав змогу виконати поставлені дослідницькі завдання

Таким чином, представлений аналіз історіографії теми дослідження засвідчує її актуальність, аналіз джерел та представлені методологічні основи дослідження засвідчують можливість виконання поставлених мети і завдань

РОЗДІЛ 2

АНТИГЕТЬМАНСЬКЕ ПОВСТАННЯ

2.1. Суспільно-політичне становище на Поділлі напередодні антигетьманського повстання

Проголошення гетьманом царського генерала, великого землевласника Павла Скоропадського, авторитарна модель державного устрою, формування уряду без представників українських партій викликала з їхнього боку майже одноставне неприйняття нової влади. Опозиційний до влади табір був досить неоднорідним в ідейно-організаційному плані. Українські соціалістичні партії, представлені раніше в Центральній Раді, склали легальну опозицію гетьманському режиму, використовуючи відкриті методи впливу на владу. Організації більшовиків, боротьбистів, лівих есерів, анархістів виступали за збройну боротьбу проти гетьманського режиму та іноземних окупантів. Проте створення ними єдиного фронту було неможливим через їх територіально локальний вплив, розходження в методах боротьби та сектантську виключність більшовиків. Не йшлося про їх консолідацію з опозиційними партіями, оскільки їх ідеологічні засади і стратегічні цілі кардинально різнилися.

Внутрішня політика Української Держави гетьмана П. Скоропадського, який спирався на консервативні політичні сили, відзначалася суперечливістю. Значна частина її напрямків і методів здійснення не сприймалися населенням. Авторитарний політичний режим, реставрація поміщицької власності на землю силовими методами, репресії проти українських просоціалістично налаштованих політиків не додавали позитиву гетьманату.

У середині травня на міжпартійній нараді за участю представників УПСР, УПСР, УДХП, УТП, а також об'єднаної ради залізниць України, Головної ради Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки було утворено координаційний центр – Український національно-державний союз (УНДС). З огляду на виразне правоцентристське та центристське спрямування цього об'єднання, ліві

соціалістичні партії УСДРП та УПСР (ц.т.) до нього не ввійшли [119, с. 231-239].

Особливих переслідувань зазнавала партія більшовиків, оскільки вона створювала серйозну загрозу для гетьманської влади. Більшовицька партія – першою з опозиційних сил оголосила про наміри вести збройну боротьбу проти гетьманського уряду.

На Поділлі вплив більшовиків став особливо відчутним у прикордонних повітах: Могилівському, Ямпільському, Балтському та Ольгопільському, де напередодні ліквідації УНР місцева влада втратила будь-які засоби впливу на населення. Одразу із зміною 29 квітня політичного ладу на Україні більшовики закликали населення до повстанської боротьби і розпочали підготовку до створення своїх партійних осередків.

Присутність австро-угорських військ протягом короткого часу мінімізувала діяльність більшовиків в губернії.

На квітень 1918 року на Поділлі залишалось кілька дієвих партійних осередків, зокрема у Вінниці, Могильові-Подільському, Проскуріві. Певна дезорієнтація владних структур, викликана переворотом у Києві, призвела до їх активізації на місцях, зокрема в Ямпільському повіті, де створенням «загонів самооборони» займався колишній комендант Зимового палацу більшовик Ф. Криворучко. Захоплення влади в повіті розпочалось з опанування 7 травня повітового центру, після чого південь повіту був охоплений повстанням. Проте до 22 травня воно було нейтралізоване австрійськими частинами, лише невелика частина повстанців відступила в Ольгопільський повіт. Більшовики спромоглися організувати ще декілька виступів, зокрема в м. Тульчині Брацлавського повіту, де під їх орудою 9 травня обрано революційний комітет на чолі з В. Ульріхом, який утримував владу в Тульчині до початку червня [108, с. 166-167].

Значно активізувався осередок більшовиків у Балтському повіті з центром в с. Березівці Мошнягської волості, очолюваний до червня 1918 року А. Пашкевичем. В червні 1918 р. тут був створений повітовий повстанський

комітет на чолі із І. Дячишиним. Протягом весни й літа в лісистому районі навколо с. Березівки І. Дячишин створював партизанські загони, які жили в навколишніх лісах під виглядом лісорубів. При цьому більшовики винищили в навколишніх лісах всіх лісників за «шпигунську діяльність» на користь гетьманців. На кінець вересня під орудою І. Дячишина нараховувалось, за різними даними, від 2 до 4 тисяч повстанців. Характерно, що радянські дослідники зображали червону партизанщину в Балтському повіті як монолітний рух селян повіту, проте загони мали радше місцевий та інтернаціональний склад, в чому переконує аналіз чисельного складу 1-го революційного батальону, що складався з роти дезертирів, яких зняв з Румунського фронту і привів в березівські ліси фельдфебель Є. Шаповалов; 30 чоловік, що опинились поза законом в Одесі і яких сюди направив відомий більшовицький функціонер А. Трофімов; 100 робітників, котрих більшовицькі агітатори (Н. Нарцов, М. Смільчак) на вербували в Придністров'ї та декількох десятків наймитів з навколишніх сіл. З селян бессарабських та придністровських сіл була створена й кавалерія загону під командуванням І. Кіршула [108, с. 167].

Загалом, більшовики Поділля влітку поступались українським есерам в масштабах впливу на населення. Для них це був час певної дезорганізації та малочисельності на липень в губернії нараховувалось 58 комуністів (загалом в Україні – близько 4 тис.) [108, с. 167-168].

Осередками легальної опозиції гетьманському режиму були місцеві самоврядування. Обирались вони в період революційних перетворень в добу УЦР, тож у складі повітових та волосних народних управ більшість членів складали представники українських лівих соціалістичних партій, а в містах серед гласних міських дум переважали демократично та ліберально налаштовані діячі [108, с. 163].

Головою Подільського губернського земства 25 квітня 1918 року був обраний В. Приходько, член УПСР. Станом на 29 квітня 1918 року губуправа перебувала у Вінниці, незабаром повернулась до Кам'янця-Подільського.

Прогетьманський «Союз землевласників» неодноразово клопотав перед С. Кисельовим про розпуск губернської земської управи. Останній, аби не викликати відкритого протистояння, застосував практику введення до складу демократично обраних самоврядувань представників прогетьманських сил; повітові старости повсюдно втручались в їх роботу обмежували або забороняли діяльність [108, с. 163].

Загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні влітку 1918 року обумовили переформатування організаційних структур опозиції за рахунок більш радикальних сил.

На початку серпня в результаті міжпартійних переговорів УНДС суттєво розширюється. До його складу входять ліві українські соціалістичні партії – УПСР (ц.т.) і УСДРП. У зв'язку з цим союз залишає консервативно-ліберальна УДХП. У цьому проявилися ознаки ідеологічної несумісності фундаторів антигетьманського фронту, склад якого явно радикалізувався. До того ж розширювалося представництво у ньому українських професійних, регіональних, просвітницьких організацій: Всеукраїнський союз земств, Селянська спілка, Всеукраїнська учительська спілка, Українське правниче товариство, Студентський союз, Галицько-буковинська рада, Українська кримська рада, Чорноморська рада, Холмський комітет та інші. Оновлене об'єднання отримало назву Український національний союз (УНС), головну раду якого очолив відомий політичний діяч і публіцист, один з лідерів УПСР А. Ніковський. Склад керівного органу структурувався за основними напрямками діяльності, які були представлені комісіями – організаційною, земельною, фінансовою, військових, закордонних справ тощо. Протягом серпня-вересня йшов активний процес створення місцевих структур УНС [119, с. 239-240, 116, с. 356-357].

Оприлюднений Статут УНС містив виклад головних положень політичної платформи: «1. Мета Союзу:

- а) утворення міцної самостійної Української Держави;
- б) боротьба за законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом;

в) боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи (по п'ятичленній формулі);

г) оборона прав українського народу і української держави в міжнародній сфері» [126, с. 87-88].

Досить чітко окреслена платформа, широке представництво політичних сил, розгалуженість організаційної структури виявляли свідомий намір фундаторів УНС перетворити його в потужне загальноукраїнське об'єднання, опозиційне до правлячого режиму. Прикметно, що ні в Статуті, ні в заявах лідерів УНС не йшлося про відверту ворожість чи радикальні методи боротьби проти влади. Зокрема, А. Ніковський у редагований ним «Новій Раді» наголошував, що сам факт утворення УНС є «дуже позитивним знаком української солідарності і живої енергії тих сил, які вважалися приспаними чи ослабленими». На його думку, це мало б стати сигналом до того, що «гетьман і німці повинні зрозуміти державну рацію основних домагань Національного Союзу і знайти якесь порозуміння, котре привернуло б народні маси до свідомої участі в державнім українським будівництві» [119, с. 240, 116, 367; 126, с. 87-88].

Як зазначав сучасник тих подій П. Христюк: «Український Національний Союз треба вважати за останній час явищем найбільшого почуття національної самоохорони» [126, с. 88].

Відразу після утворення Національного Союзу, його лідери культивували ідею перетворення УНС на Національний фронт, котрий мав об'єднати всі проукраїнські сили. «Ми мусимо дбати про те, що ні одно місто, містечко, село, ні один куточок, загроженої, оточеної ворогами України не лишався не з'єднаним в цю всенациональну організацію», – так формулював завдання УНС В. Винниченко (Цитата за Р. Панасюком, 118, с. 83). Тому велась активна робота по створенню ряду місцевих представництв – філій УНС [118, с.83].

На Поділлі перші відділення Союзу було відкрито в Кам'янці–Подільському й Вінниці. Згодом місцеві відділення УНС почали працювати Могилівському, Літинському, Ямпільському та інших повітах.

Найчисельнішою була вінницька філія, до якої увійшли УПСР, УПСФ, УСДРП, «Просвіта», Подільська спілка вчителів, Центральне управління кредитної та споживчої кооперації та ін.

Створення філій супроводжувалось рядом труднощів.

По–перше, УНС – опозиційне об’єднання, а тому на підтримку місцевої влади розраховувати не доводилось.

По–друге, практично всі українські політичні партії – члени Союзу, перебували в стані кризи. Кількість членів партій постійно зменшувалась, що особливо гостро позначилось на місцевих партійних осередках. Так, за висновками О. Любовець, кількість членів УПСР протягом першої половини 1918 року, зменшилась у кілька разів.

По–третє, через нестачу коштів постійно виникали проблеми з пошуком приміщень для засідань, доводилось відкладати початок друку власних газет та ін.

По–четверте, проблеми виникали через довготривалий підготовчий період, що тривав в середовищі УНС, адже активна діяльність розпочалась лише через місяць після його створення. Філії формувалися на основі місцевих осередків партій – членів УНС [118, с.83].

Як відзначала «Нова Рада»: «Губернські і повітові філії входять майже всі місцеві організації, центри котрих входять в Раду Національного Союзу в Києві» [118, с.83].

На Поділлі головою УНС союзу був В. Злотчанський – Кам’янець-Подільський повітовий комісар з питань народної освіти, член Української соціал-демократичної робітничої партії. У Гайсині серед керівників УНС був директор гімназії П. Левицький, філії очолювали: у Ямполі просвітянин, лікар П. Мальований, у Могилеві-Подільському – Т. Дерімов, у Тульчині – кооператор В. Мороз, у Немирові – начальник пожежної команди міста, кооператор і голова місцевої «Просвіти» – І. Бржозовський, який співчував Українській партії соціалістів-революціонерів. У Вінниці президію філії УНС очолював громадсько-політичний діяч, лікар О. Базілевич. До президії філії

також входили Ю. Щириця, губернський комісар з питань народної освіти, викладач Вінницького учительського інституту; П. Відибіда, кооператор, голова правління Подільського Союз-банку; В. Мачушенко, кооператор (член правління Подільського Союз-банку), член Центрального комітету Української селянської спілки, один з очільників Подільської селянської спілки; П. Журавель, голова правління Вінницького союзу споживчих товариств. За партійною приналежністю члени президії філії належали до Української партії соціалістів-революціонерів, а двоє з них – П. Відибіда і В. Мачушенко були колишніми членами Центральної Ради [55, с. 3-4].

Найчисельнішою опозиційною партією на Поділлі були соціалісти–революціонери. Напередодні гетьманського перевороту кількість членів партії в Подільській губернії становила понад 800 членів об'єднаних в 13 партійних осередків. Есери засудили переворот і заявили про свою опозиційність, проте розходження думок в баченні методів боротьби проти режиму спричинило подальший розкол партії на ліву (радикальну) і центральну (помірковану) течії. Ліві перейшли на нелегальний стан і розпочали диверсійно–повстанську боротьбу з режимом. Центральна течія виступала за мирні способи відсторонення існуючої влади. Другою за чисельністю і впливом на Поділлі була Українська соціал–демократична робітничая партія. Керівником подільської партійної організації був губернський комісар освіти Ю. Щириця. Партія теж засудила новий режим та заявила про свою опозиційну діяльність в рамках існуючого законодавства. Інші українські політичні партії не мали реального впливу на населення через свою мало чисельність та відсутність розгалуженої мережі місцевих партійних осередків. Фактично партійні осередки існували лише у кількох найбільших містах Поділля [118, с.83-84].

Згідно «Статуту Українського національного союзу»: «Філій Союзу закладаються по губерніальних та повітових містах та інших пунктах на таких же основах як і центральні органи». Тобто формувались Ради, Президії філій та відбувались загальні збори. Обирався також голова філії та його заступник. Відомо, що голову філії обирали на засіданні Ради місцевої філії. Так на

засіданні Ради Могилів–Подільської філії УНС було обрано голову філії Т. Демидова. Рада складалась з представників політичних партій та громадських організацій, що власне утворили філію. Кожна партія мала право делегувати представників, яких обирали на загальних зборах місцевих партійних осередків. За аналогією із правилами формування Головної Ради УНС, кількість делегатів від одної партії не перевищувала 3-х осіб. Терміни повноважень не лімітувались. Кожна партія в залежності від обставин призначала і відкликала делегатів. На засіданнях Ради обговорювались місцеві проблеми, інструкції УНС, вирішувались другорядні проблеми приймалися рішення скликати загальні збори філії. Найважливіші питання вирішувалися на загальних зборах, які проводились нерегулярно, а лише при необхідності. Про час їх проведення оголошувалось в ряді місцевих газетах. Засідання відбувались у відкритому чи закритому режимах в залежності від характеру винесених на розгляд питань. На відкритому засіданні обговорювались питання декларативного характеру: заяви філії, оголошення УНС, нові закони чи події в країні. Лише коли на порядок денний виносились питання, що стосувались внутрішніх проблем Союзу, засідання оголошувалось закритим і рішення зборів підписувались головуючим на засіданні, як правило це був голова філії, заступником голови та секретарем.

При владі гетьмана П. Скоропадського діяльність філій УНС не виходила за рамки законів. Головна увага приділялась вирішенню місцевих проблем. Реальні кроки в основному зводились до оприлюднення різноманітних резолюцій–протестів та відправлення делегацій до центральних органів влади і місцевої адміністрації. Входження «Просвіт» до складу практично усіх філій УНС сприяло тому, що критика головним чином спрямовувалась на діяльність влади у галузі культури, освіти та мовному питанні.

Опозиційна поміркованість українських політичних партій тривалий час обумовлювалася як відсутністю у них достатньої внутрішньо-суспільної підтримки, так й потужним захистом гетьманської влади військами центральноєвропейських імперій. Радикальна, як правило, нелегальна опозиція (боротьбисти, більшовики, анархісти), реалізуючись в середовищі селянського

повстанського руху, також не мала кардинального впливу на його розвиток [119, с. 242].

Справа в тому, що неспокійна ситуація на селі та активна діяльність терористів, спричинила посилення репресій з боку окупаційних військ. Деякі ж старости під виглядом боротьби з терористами здійснювали численні ревізії приміщень та арештів членів філій УНС, закривали народні бібліотеки, школи, перешкоджали діяльності «Просвіт». Тому адміністрація вжила ряд заходів спрямованих на вирішення даних проблем. Так, в обіжчику від 24 серпня 1918р. губернський староста наказував повітовим старостам припинити перешкоджати діяльності «Просвіт» та було врегульовано процедуру скликання зборів «Просвіт», згідно якої організовані «Просвітою» заходи могли проводитись лише за присутності співробітника Державної варти.

До досягнень нової адміністрації слід віднести реальні кроки в галузі освіти. Адже незважаючи на складне економічне і політичне становище в регіоні, за час існування гетьманату на Поділлі було відкрито Кам'янець–Подільський державний університет та 89 навчальних закладів, зокрема 30 середніх шкіл, серед яких 6 були українськими. Але усі перераховані заходи не примирили владу з українською інтелігенцією. Причиною того були переслідування українських діячів Державною вартою та окремим старостами. За повідомленням Вінницької філії УНС в період гетьманату було заарештовано понад 50 українських діячів. Переслідувань зазнали члени президії вінницької філії УНС Є. Щириця (губернський комісар з освіти) та П. Видибіда (голова Подільського кредитного союзу) [127].

Заборона діяльності Центральної Ради і земельних комітетів, відновлення права приватної власності на землю, обмеження демократичних свобод, зокрема заборона проведення всеукраїнських селянського та робітничого з'їздів, розгін місцевих зібрань викликали стихійний протест у багатьох регіонах України.

Невдоволення гетьманським режимом, посилене економічними чинниками (у містах – продовольчі труднощі, в селах – невирішеність аграрного питання,

продовольчі реквізиції австро-угорських військ, хлібна монополія тощо) забезпечило УНС широку соціальну базу.

Концептуальне положення про примат права приватної власності, проголошене гетьманом, набуло в сфері земельних відносин потужного прискорення і вилилося в динамічні процеси реставрації поміщицької власності. Більше того, частина законів об'єктивно слугувала поглибленню цих процесів і мала антиселянський характер. Зокрема, земельно-ліквідаційні комісії, що задумувалися як арбітражні структури в спорах між землевласниками і селянами, фактично перетворилися в руки губернських і повітових старост, місцевих поміщиків на інструмент прикриття репресивних методів «відшкодувальних» акцій місцевих землевласників [119, с. 246].

Протягом травня – червня ця практика з боку поміщництва набрала широкого розмаху та інспірувала зворотну реакцію українського селянства, що вилилася в масовий спротив, широкий повстансько-партизанський рух, спрямований не тільки проти поміщиків, німецько-австрійських окупантів, але й державної влади, уособлюваної гетьманом.

Суттєвим фактором інспірації селянських виступів стали дії німецьких та австрійських військ по підтримці землевласників. Поширення на українських громадян юрисдикції німецьких військово-польових судів відкрило шлях широкому застосуванню до місцевого населення розстрілів (повішень), відправки на каторгу, тривалого ув'язнення, екзекуцій. Звичною практикою стало накладання командирами каральних загонів контрибуцій на бунтівні села (грошима, зерном, фуражем, худобою, одягом тощо). Невід'ємним атрибутом «наведення порядку» стали артилерійські обстріли сіл. Широке застосування іноземної збройної сили для упокорення місцевого населення, спільні дії підрозділів Державної варти з німецькими та австрійськими військами приводили до усвідомлення селянством тотожності гетьманського режиму з окупантами, породжували злобу і ненависть до нової влади [119, с.246].

Уже з травня 1918 року опір селянських мас посилюється. Боротьба стала набирати дедалі чіткіші обриси, а спротив став проявлятися у близьких до

партизанської боротьби формах. Протидія селян поверненню майна і земель поміщикам набула великих масштабів. Вона стала серйозною загрозою ладу.

20 травня 1918 року відбувся бій між австрійцями та селянами в Ямпільському повіті [117, с.24]. Протягом двох місяців Ямпільський повіт палав у вогні повстанської стихії. Гнатків став справжньою неприступною фортецею. Лише 14 червня 1918 року начальник Ямпільської повітової міліції повідомив, що селян повністю обеззброєно і в'їзд у село став вільним. Таким чином, цей збройний виступ подільського селянства навесні 1918 року був спрямований проти намірів місцевої влади силовими методами навести порядок у регіоні.

Село все більше розчаровувалось в українській охороні. Ті, що боронили лад, самі вдалися до грабунків. Селяни втратили надію на наведення порядку і розпочали самостійно організовувати охорону свого життя і майна.

Австро-німецькі союзники розуміли, що забезпечення продовольством Центральних держав залежить в першу чергу від нейтралізації збройного опору з боку селянства. Тому, починаючи вже з перших днів свого перебування на Поділлі, роззброєння населення стало головною проблемою для військового контингенту [127].

Опір наростає. Дійшло до того, що в Проскурівському повіті жоден колишній землевласник не наважився повернутися в маєток, оскільки боялись реалізації селянами погроз вчинити розправу. У той час відбулися замах на життя посадових осіб у Печарі, Загниткові, Черчі, Ободівці [97, с. 86].

Влітку Україною прокотилась хвиля селянських повстань. Не обминула вона і Поділля. Значні виступи селян, які супроводжувались погромами поміщицьких садиб, зафіксовано в Новоушицькому повіті.

Мали місце випадки нападів на австрійські патрулі. Почастішали диверсії. В ході одної з них було висаджено в повітря склади боєприпасів у Ярмолинцях. Влада змушена була відповідати на такі дії каральними акціями [117, с. 25].

Наприкінці липня-серпня 1918 року центр селянського повстанського руху

перемістився з Київщини і Харківщини на Поділля і Волинь. Активізують свою діяльність створені ще в часи Центральної Ради партизанські загони. Активно діяли Волочиський, Вовковинецький, Деражнянський, Дунаєвецький, Сатанівський та інші партизанські загони. Партизанські загони були керовані представниками більшовиків та українських партій.

Подільські партизани нападали на австро-угорські та німецькі гарнізони, гетьманські війська, Державну варту, що охороняли поміщицькі маєтки, робили наскоки на окремі ділянки залізниць, перешкоджали окупантам вивозити хліб, худобу та інше майно [117, с. 25].

Центр організації антигетьманського повстанства на Поділлі зосередився в Могилів-Подільському повіті. Одразу після гетьманського перевороту, військовий комендант Могилів-Подільського А. Вовк вирішив за необхідне укомплектувати підпорядковані йому сторожову і охоронну сотні колишніми військовими, прибічниками Центральної Ради. У сотні козаки проходили вишкіл, а потім направлялися по селах для проведення агітаційно-підготовчої роботи. З ними до сільських місцевостей переправлялися зброя та боєприпаси. За декілька тижнів комендантські арсенали зменшилися на 1467 гвинтівок, 21 кулемет та велику кількість набоїв [117, с. 25; , 100, с. 100].

Ідеологічною підготовкою повстання займалися колишні члени Центральної Ради: інструктор її політичного відділу, а на той час писар комендантської сотні Добрянський, сільські вчителі Чорний та Мельник, отамани Вільного Козацтва прапорщик Козел та Г. Мазур. Конспіративні квартири, на яких обговорювалися організаційні питання виступу, знаходилися поза зоною впливу австрійських комендатур, у селах Низький Ольчедаєв та Жеребилівка. У ці населені пункти прибували селяни для боротьби з гетьманським режимом.

Прокурор Одеської судової пал назвав означені волості «центром агітації Могилівського і сусідніх повітів, яку проводили переважно сільські вчителі, так звані «радівці». Вони прагнуть насильницьким шляхом відновити владу Центральної Ради і знищити таким чином владу гетьмана» [117, с. 25-26].

У кінці липня штаб підготовлюваного повстання (переважно представників лівого крила УКПРС та селянської спілки) звернувся до населення із закликом не коритись гетьманській владі, а збирати сили для боротьби з нею.

Однак належним чином підготуватись до повстання не вдалося. У Барі австрійцями було заарештовано одного офіцера та 15 козаків охоронної сотні Вовка, яких звинуватили у вчиненні пограбування, що сталось 5 серпня в Митках Могилів-Подільського повіту. Повстанський штаб виріши діяти, адже заарештовані могли видати плани повстання [117, с. 26].

На 14 серпня 1918 року було заплановано початок рейду за звільнення заарештованих. Повстанцям повезло. Вони уникнули можливих зіткнень з австрійцями та Державною вартою. У цей день, згідно розпоряджень зверху, австрійська залога Могилів-Подільського мала залишити населений пункт і направитись на фронт. Тому комендантська сотня А. Вовка спокійно залишила місто і направилась до Бару. Ця подія започаткувала початок повстання на Поділлі [117, с. 26].

Надзвичайно швидко повстання охопило значну територію краю. Незабаром повстанці з Могилів-Подільського повіту розділили сили на дві частини. Одна продовжувала боротьбу в своєму пошті, а інша була направлена на Ямпільщину. Рейд спочатку мав успіх. Вже на 15 серпня кількість повсталих сягнула 2 тис. Того ж дня у Струсово бунтівники розстріляли начальника повітової державної варти і його помічника, які направлялись у Кукавку для переговорів з керівниками селянського повстання. 16 серпня повстанцям вдалося захопити повітовий центр і декілька днів його утримувати [117, с. 26].

Місцева влада відреагувала миттєво, сповістивши про такий стан речей командира 35 полку Альтмана. На придушення повстання було відправлено австрійські частини з Копайгорода на Яришів, Сербинівці, Кукавку. Крім того вирушили війська із Жмеринки на Вендичани та з Мурованих Куриловець на с. Головні бої розгорнулись в районі Кукавка – Рівне – Ялтушків – Біляни-Шаргородські. Зібрані майже з усього повіту повстанські загони вступили в бій з переважаючими силами австро-угорських військ. Внаслідок чого с. Рівне було

повністю знищено артвогнем австрійців. Повстанці змушені були розділитись – частина загону рушила на с. Сліди, а інша під тиском австрійців – на Ольчедаїв. 17 серпня загін повстанців кількістю 500 осіб зіткнувся з австрійськими частинами поблизу Білян-Шаргородських. Після нетривалого бою залишки селянського загону відступили в села Березівку та Лужок Ямпільського повіту.

Загін М. Пастухова пробирався далі на територію Брацлавського повіту, де в районі Холодіївки підняв повстання активний діяч УПСР І. Боб. З 15 по 18 серпня йому вдалося організувати загін з 300 осіб. Кожному було запропоновано, за участь у виступі, винагороду в розмірі 150 крб на місяць. Селяни охоче приставали на таку пропозицію, але, отримавши зброю і гроші, намагались розбігтись по домівках. Зважаючи на це, І. Боб повів загін у Щуранський ліс на з'єднання з М. Пастуховим.

У той же час повстанці з Могилівського повіту в районі Джурина зустрілись з батальйоном австрійців. У результаті запеклого бою бунтівники були повністю розбиті. Кількість вбитих і поранених сягала близько 400 осіб, лише невелика частина на чолі з М. Пастуховим змогла прорватись і влитись у загін І. Боба. Об'єднаний повстанський загін нараховував близько 150 осіб. Вони одразу вирушили в с. Кічман, де почали грабувати місцеву економію. Проти них з Брацлава вирушила козака сотня, під тиском якої селяни змушені були розбігтись по домівках [127].

Вже на 22 серпня збройний виступ повністю вичерпався. У Могилівському повіті заворушення було придушено, а в Ямпільському – повстанці ще контролювали частково Шаргород, Зведенівку, Деречин та Джурин.

19 серпня відбувся виступ проти влади в Ялтушкові, в ході якого заарештували волосне правління, захопили цукровий завод, роззброїли австрійську охорону. У Джурині повстанці вбили наказного Согачевського і двох вартових. Селянські виступи зафіксовано в Станіславчику, Сатанові, Вороїовиці, Яришеві, Лучницях, Смотричі, Дунаївцях [117, с. 27].

Не стояли осторонь боротьби з гетьманським режимом і представники демократичних самоврядувань, які продовжували своє функціонування.

Місцеві представницькі органи одразу стали сповідувати антиурядову політику. Спроби місцевої влади в особі губернського старости С. Кисельова взяти під контроль міську, наштотхнувся на опір свідомого українства краю [117, с. 27] .

Подільський філія Українського Національного Союзу спільно з подільським товариством «Просвіта» енергійно протестували проти намагань гетьманату оголосити російську мову державною. Від українських подільських громадських організацій губернському старості С. Кисельову було подано меморандум, у якому було констатовано антиукраїнській зміст гетьманської влади: повсюдні арешт, репресії, каральні експедиції, реквізиції. Причому, караюча рука влади надає виключно на голови національно свідомих українців, яких рішуче звільняють з посад. Натомість затятих ворогів української державності не чіпають. Під особливою підозрою та контролем адміністрацій перебувають народні самоврядування. Старости шукають привід, щоб розігнати демократичні управи і врешті закривають їх. Переслідуються українське вчительство, кооперативні установи, на складах конфіскується українська література. Звичайні курси українознавства називаються вогнищами якоїсь пропаганди. У меморандумі стверджується, що на всі відповідні посади старост, насильників Державної вати, земських працівників призначаються «найлютіші вороги української ідеї ... прихильники темної реакції» [117, с. 27-28]. Пани-землевласники за допомогою австро-угорських військ стягують з селян контрибуції, які накладалися і на винних і невинних. При збиранні чинилися великі насильства та знущання над селянами [117, с. 28].

Українські діячі Поділля використовували всі можливості для боротьби проти політики гетьманської адміністрації. Голова губернської земської управи В. Приходько разом з колегами видавали народний журнал «Село», де стверджували, що з приходом гетьмана народ «втратив прав а і свободу, які були завойовані ним під час революції», а в Україні влада належить не українцям, а чужинцям. Користуючись книгоношами українські організації поширювали по селях антиурядову літературу [117, с. 28].

У Кам'янці-Подільському працював комітет партії соціалістів-

революціонерів, в якому провідну роль відігравали В.Приходько та О. Пащенко. Есерівські осередки вели антигетьманську роботу у Вінниці та інших населених пунктах. Поряд з ними на території краю діяли підпільні організації більшовиків, російських есерів [117, с. 28].

Після серпневих подій місцева гетьманська адміністрація в боротьбі з агітаторами і повстанським рухом почала використовувати силові методи. Поширення набули арешти, які часто здійснювались без належного обґрунтування.

Репресії породили до життя Меморандум українського громадянства на Поділлі Подільському губернському старості на захист української державності, заявлений С. Кисельову 27 серпня 1918 року. Підписанти вказували на відверті антиукраїнські заходи адміністрації в краї, українофобство осіб, які обіймали відповідальні посади в губернії, репресії проти «національно свідомих синів України», каральні та реквізиційні акції «мадярських військових команд», втручання у справи місцевих самоврядувань та ін. Меморандум підписали: губерніальний Національний Союз Українців, Подільська Селянська спілка, Подільське товариство «Просвіта», Подільська губерніальна народна управа, управа Всеподільської учительської спілки, Подільське духовенство на Поділлі, Подільський Союз кооперативних установ, споживчі союзи Поділля.

Широка репрезентація суспільних інституцій краю в цьому переліку свідчить про наявність істотної громадянської опозиції режиму в губернії. Проте рекомендації Меморандуму містять лише заяви «про крайню необхідність» коригування дій влади, а не заклики боротьби з нею.

За наказом міністра внутрішніх справ, починаючи з 28 серпня 1918 року у регіонах Поділля проведено арешти осіб, які вважались вороже налаштованими до існуючого ладу. Однак ця широкомасштабна акція зазнала повного краху, що й визнали самі представники влади. Акція у Вінниці взагалі викликала скандал. Серед 51 заарештованого перебували міський голова, його заступник, члени міської та повітової управи. Діяльність міських та земських органів

зупинилась. Виявилось, що арештовані найбільш відомі діячі, як» проявили себе в боротьбі з більшовизмом. У Гайсині заарештовано весь склад земської управи, багатьох членів міської думи. Арешту піддавались вчителі, кооператори, просвітяни, земські діячі, члени профспілок. Врешті, після проведеного дізнання виявилось, що майже за всіма заарештованими немає ніякої вини, і їх було звільнено [127].

Тоді ж Державна варта за допомогою губернського комісара по освіті Ю. Щириці провела арешт членів Подільського відділення Українського національного союзу. Через тиждень всіх затриманих відпустили по домівках. Подібні арешти пройшли 2 вересня в Балті, де службовці Державної варти заарештували 7 гласних міської думи від соціалістичних фракцій, в Ольгополі арештували 14 соціалістів-революціонерів, у Бершаді – одного соціаліста-революціонера та 6 бундівців, у Могилів-Подільському – 6 соціалістів-революціонерів. Ці арешти були єврейських політичних партій [127].

У деяких випадках арешти супроводжувались зловживаннями. У Проскурові 5 вересня 1918 року Головою військово-слідчої комісії полковником Поповичем був ув'язнений відомий громадський діяч, почесний голова повітового санітарного комітету С. Полозов. Після цього місцеве товариство лікарів, в особі голови товариства доктора А. Голубова, звернулось з проханням до Поповича звільнити С. Полозова на поруки товариства лікарів, у чому було категорично відмовлено і повідомлено, що звільнення можливе лише після внесення застави у 240 тис. крб або нерухомості на дану суму. Товариство надало нерухомість, однак комісія відхилила прохання і зменшила суму до 100 тис. крб. Товариство не змогло зібрати даних коштів, і лише звернення до міністра внутрішніх справ допомогло вирішити цю проблему [127].

Восени, не зважаючи на певний спад повстанського руху в Україні, на території Поділля продовжували відбуватись сутички з гетьманським режимом. Повстанцями в жовтні було зірвано міст біля ст. Проскурів. Штаб партизанського руху на Поділлі на чолі з більшовиком М. Ткачуком

організував не одну акцію проти гетьманату.

В червні-серпні 1918 року в Подільській губернії повстанський рух поступався розмаху Київської, Чернігівської, Катеринославської, Харківської губерній, проте з кінця серпня центр селянського збройного протесту перемістився на Поділля та Волинь.

Загалом на Поділлі в березні-листопаді 1918 року, за підрахунками С. Гуменюка, діяло 193 партизанських та повстанських загони різних політичних кольорів (Брацлавський, Вінницький, Літинський, Ольгопільський, Могилів-Подільський, Ямпільський повіти) [94, с. 150-152].

Загалом, на Поділлі в тих чи інших формах протесту, зокрема, в повстанському рухові, лише селян взяло участь близько 325-390 тис. чол. Загальноукраїнський показник складає 2,5- 3 млн. чол., з яких близько 10 тис. осіб притягнуті до такого виду юридичної відповідальності, як примусові роботи на території Австро-Угорщини та Німеччини. Зазнали втрат в Україні у боях із повстанцями й окупанти – близько 30 тис. чол. [108, с. 173].

Одночасно з вибухами селянських повстань в Україні розгорнувся й робітничий страйковий рух, насамперед залізничників. Не стояли осторонь цього і нечисельний робітничий клас Поділля.

У відповідь на розпуск залізничних комітетів, збільшення робочого дня та ін. робітники подільського краю відповіли страйками. Дійшло до того, що Подільський губернський староста просив окупаційні власті направити додатково сили для охорони підприємств від виступів робітників [117, с. 27].

У травні 1918 р. на станціях Гречани, Волочиськ і Кам'янець-Подільський відбувся страйк залізничників, причиною якого була невплата заробітної платні за лютий, березень і квітень. Через зупинку руху потягів загострилась проблема постачання хліба, від чого почала голодувати біднота Кам'янця і Проскурова. Міністерству шляхів вдалось зробити виплати по боргах за 1,5 місяці. Уряд зобов'язався перед залізничниками погасити заборгованість протягом літа.

Апогеєм протестів робітників став Всеукраїнський страйк залізничників (17липня–2 серпня 1918 р.). Страйкуючі вимагали звільнення всіх працівників залізниць з під арешту за політичні погляди, погашення всіх заборгованостей по зарплатні, відміну постанови про зменшення зарплатні та введення 8-ми і 6-ти денного робочих днів. У страйку взяли участь близько 121 тис. українських залізничників, в тому числі 14 600 з Поділля.

Єдиним шляхом вирішення цієї проблеми була виплата заборгованості службовцям. Однак залізнична варта і австро-угорська команда пішли шляхом погроз і звільнення, що тільки розпалювало робітників, змушувало благонадійних переходити на бік страйкуючих.

На Поділлі загальний страйк залізничників підтримали робітники Жмеринського і Гречанського депо. Вони створили легальні страйкоми, які мали представляти інтереси робітників у переговорному процесі із залізничною владою.

Для відновлення роботи на залізниці з Австрії прибули машиністи, але через невміння користуватись паровозами зламали 4 локомотиви. Робітники бойкотували роботу й надалі псували тепловози та реманент у залізничних депо. Жмеринський страйковий комітет на чолі з М. Белінським був заарештований і відправлений до Німеччини. У тому ж місяці розпочався страйк друкарів у Кам'янці- Подільському.

Велику кількість учасників серпневих подій на Поділлі було заарештовано і перепроваджено у подільські в'язниці [127].

В деяких повітових центрах починають створюватись нелегальні збройні робітничі загони, як це мало місце в Балті, де з червня, під прикриттям організації шкіл ліквідації неписьменності, серед робітників (цукерників, шкірників, пекарів) під керівництвом більшовиків засновувались підпільні бойові робочі дружини під загальною орудою Л. Безносова, які потому відіграють ключову роль в поваленні гетьманської адміністрації в місті в кінці листопада 1918 р. [108, с. 162-163].

Отже, внутрішньополітичний курс став каталізатором соціальної напруги і розгортання селянського повстанського руху та посилення позицій політичної опозиції в особі Українського Національного Союзу.

2.2. Листопадове повстання проти гетьманського режиму та його падіння

Поразка Четверного союзу у Світовій війні кардинально змінила міжнародну ситуацію. Австро-Угорська імперія розпалася. У Німеччині утворився новий уряд. Вивід її військ з теренів України став неминучим. Гетьманський режим залишався беззахисним як перед зовнішньою, так й внутрішньою загрозою. Були сформовані лише кадри восьми корпусів. Сердюцька дивізія, набрана з заможної селянської молоді, перебувала у стадії становлення. Гетьман пішов на створення з російських офіцерів підпорядкованого особисто йому Окремого корпусу для боротьби проти більшовиків. Велася й організація офіцерських дружин. Розвиток геополітичної ситуації на користь Антанти змусив П. Скоропадського терміново змінювати вектор зовнішньої політики і шукати порозуміння з державами-переможницями. . Міністр закордонних справ Д. Дорошенко у жовтні виїхав до Берліна і дістав дозвіл на контакти з урядами країн Антанти [119, с.253].

Водночас проглядалася цілком реальна загроза більшовицької експансії на північних кордонах України, де зосереджувалися військові формування червоних. РСФРР денонсувала Брестську мирну угоду. За цих умов гетьман був змушений шукати спільників для боротьби проти радянської Росії [119, с. 253-254].

3 листопада 1918 року на ст. Скороходові поблизу Полтави П. Скоропадський зустрівся з донським отаманом генералом П. Красновим. Йшлося про можливу координацію дій у боротьбі проти більшовиків, ставлення до Добровольчої армії тощо. Утримати в таємниці інформацію про цю зустріч не вдалося. Вже у Харкові отаман розкрив зміст перемовин. Це стало додатковим аргументом активізації підривної діяльності УНС. На той час його

лідери вже переконалися, що міжнародна кон'юнктура і внутрішньополітична ситуація складаються цілком сприятливо для підготовки і проведення антигетьманського повстання. З кінця жовтня зусиллями В. Винниченка, М. Шаповала, А. Макаренка і начальника Корпусу залізничної охорони генерала О. Осецького в умовах посиленої конспірації розроблявся план повалення режиму П. Скоропадського. До участі у ньому були залучені командири військових формувань полковники П. Болбочан – Запорізький полк, С. Пелешук – Чорноморський кіш, Є. Коновалець – січові стрільці та інші.

Вже з початку листопада австро-угорці масово повертаються на батьківщину, супроводжуючи від'їзд всілякими деструкціями: погромами поміщицьких маєтків, в'язниць, продажем чи обміном зброї тощо. Правопорушення були зафіксовані у Вінницькому, Балтському, Могилів-Подільському, Лeticівському, Ямпільському повітах. С. Кисельов видав наказ українським частинам роззброювати ті частини, що вдавалися до правопорушень [108, с. 175]. Водночас в деяких частинах почалися революційні «ексцеси», які закінчувалися арештами й навіть розстрілами своїх офіцерів. Так, подібне явище було зафіксовано в військовій частині австрійців, що дислокувалася в Межиріві. 5-6 листопада відбулися виступи революційно налаштованих австрійських вояків Літинського гарнізону [123, с. 142].

Гетьманська адміністрація знала про підготовку опозиції до листопадового перевороту, але у вирішальну мить виявилась неготовою до збройного протистояння з військовими силами Директорії. 30 вересня губернський староста попередив повітову владу про підготовку до збройного виступу. У зв'язку з цим він вимагав встановити особливий нагляд за членами ліворадикальних партій.

5 листопада в оголошенні Подільського губернського старости населенню також повідомлялося, що з 7 листопада жителі Кам'янця-Подільського, які будуть з'являтися на вулицях після 11 години вечора повинні мати при собі посвідчення особи, а за відсутності такого будуть затримуватися вартою до з'ясування їх особи. Тоді ж С. Кисельов запропонував повітовим старостам на

допомогу загонам Державної варти створювати охоронні загони з інтелігенції і колишніх офіцерів [122].

Вже 9 листопада гетьман ввів військовий стан у декількох губерніях, у тому числі і на Поділлі. А 12 листопада 1918 року, намагаючись зберегти владу, С. Кисельов видав постанову про надзвичайний стан у губернії. Вона забороняла проводити будь-які збори та зібрання, носити й поширювати вогнепальну зброю, населенню радили залишатись у своїх домівках до відміни даної постанови. Він також наказує всім повітовим старостам терміново скликати представництва всіх урядових, цивільних, військових органів влади, залучивши лояльні до себе громадські, національні, політичні організації та прийняти відозви до місцевих територіальних громад із закликом дотримуватись правопорядку, аби не спровокувати прихід інших іноземних військ для наведення ладу в регіонах Української держави.

Напередодні повстання, 14 листопада 1918 року, директор Департаменту Державної варти Акерман повідомив Кисельова про підготовку виступу крайніми лівими українськими партіями [127], Наступного дня губернським старостою було направлено циркуляр мировим посередникам щодо її обов'язку у підтриманні правопорядку. Вживалися заходи попередження і припинення протиурядових виступів, як наприклад, посилення нагляду за революційними організаціями та неблагонадійними елементами. Але, як показали подальші події, вже було пізно.

У перших числах листопада з Австрії прийшли звістки про демократичну революцію. 9 листопада німецький імператор Вільгельм II зрікся від престолу. Австрійські і угорські солдати з частин, що перебували в Жмеринці, Балті, Кам'янці-Подільському, почали арештовувати і розстрілювати своїх офіцерів. В Ольгополі 4 листопада солдати разом із селянами випустили арештантів із в'язниці. 5 листопада вони вирушили на Демівку, де пограбували місцеві господарства. В Ямполі 6 листопада батальйон 35-го полку разом з чинами охоронної сотні і місцевого прикордонного загону пограбували 18 магазинів і декілька квартир. Місцева адміністрація, замість попередження виступу

соціалістів, спрямувала всі свої зусилля на припинення анархії з боку австрійських солдат [127].

Гетьман П. Скоропадський не міг не бачити в цих діях УНС аналогії з проведенням хліборобського конгресу, рішеннями якого був освячений квітневий державний переворот і його сходження на гетьманський престол. Поінформований він був й про підготовку повстання. 14 листопада Рада Міністрів розглядала дуже гостре політичне питання – проведення Національного конгресу. Лише перевагою в один голос, 8 – за, 7 – проти, пройшла постанова про його заборону. Фактично це означало відсутність підтримки гетьмана з боку Ради Міністрів. Не вагаючись, гетьман розпустив уряд, доручивши сформувати новий С. Гербелю. Цього ж дня з'явилася гетьманська грамота, яка дістала назву федераційної. В ній зазначалося, що після закінчення найкривавішої війни, після пережитих Росією великих заворушень умови її майбутнього існування мають змінитися, повинні бути відновлені давня могутність і сила всеросійської держави. Що ж до України, то «їй першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії». Грамота означала, хоч і вимушене, але фактичне зречення П. Скоропадського від державної незалежності України [119, с. 254-255].

Підготовка повстання нашттовхнулася на певні складнощі через несприйняття частиною представлених в УНС політичних сил збройного повалення гетьманату. Певні сподівання були на Національний конгрес, який мав зібратися 17 листопада. Організатори виступу навіть вдалися до маскувальних заходів, публічно відхрещуючись від намірів підняти повстання, хоч підготовка його велася повним ходом. Не дивлячись на те, що 12 листопада німці попередили В. Винниченка про недопустимість антигетьманських виступів, наступного дня увечорі президія УНС висловила за створення революційного уряду у формі Директорії, до складу якої увійшли В. Винниченко, С. Петлюра (УСДРП), Ф. Швець (Селянська спілка), А. Макаренко (Спілка залізничників), П. Андрієвський (УПСС).

Члени Директорії виїхали у Білу Церкву в розташування січових стрільців. 15 листопада була поширена її відозва до населення, якою генерал П. Скоропадський кваліфікувався насильником і узурпатором народної влади, а весь уряд його, як протинародний, антинаціональний, оголошувався недійсним. Завершувався документ закликом: «До зброї, громадяне, й до порядку!» [54]. Тоді ж було видано Універсал Головного отамана Українськи Республіканських військ С. Петлюри про початок повстання [60]. Наступного дня з'явилася відозва Головної команди Українських республіканських військ, в якій оповіщалося про злочинність гетьманського режиму, що владу бере в свої руки республіканський уряд, відновлюються демократичні права тощо [2]. Про цілі дій Директорії було заявлено в оприлюдненому оповіщенні від 21 листопада 1918 року [59].

16 листопада війська Директорії почали наступ на Київ. Січові стрільці, просуваючись по залізниці, оволоділи Фастовом, розбили гетьманські частини під Мотовилівкою, але були зупинені в районі Жулян. Керівники повстання повинні були враховувати позицію німецьких частин. Їм вдалося домовитися з Великою німецькою солдатською радою про нейтралітет.

З 20 листопада почалася облога Києва збройними силами Директорії. Була оголошена мобілізацію до республіканського війська. Під прапори антигетьманського повстання сходилися всі незадоволені гетьманським режимом [119, с.255-256].

Першим значним успіхом повстанців став перехід на бік Директорії Січових стрільців у Білій Церкві. Січовики перемогли гетьманські підрозділи 18 листопада 1918 р. біля залізничної станції Мотовилівка. Після цього підрозділи гетьманської армії почали переходити на бік повстанців. Усіх їх єднало «гасло оборони незалежності відроджуваної УНР» [55, с. 5].

Повстання поширилося на Поділля. По всій території Поділля селяни готувались до повстання, яке розпочалось 15-16 листопада. На Поділлі напередодні повстання практично не було регулярних українських військ, на які б могли спиратися керівники Оперативного штабу, тому боротьбу з

осередками гетьманської влади вели повстанські загони місцевого формування. На чолі їх ставали патріотично налаштовані особи: народні вчителі, службовці, працівники освітніх організацій. Але здебільшого це були колишні старшини і підстаршини Російської армії, які брали активну участь в процесі українізації військових частин, а за часів Центральної Ради формували перші загони української армії. Саме вони першими відгукнулися на заклик Директорії, очоливши стихійний рух місцевих повстанців - селян. Траплялися серед них і випадкові особи. Після перемоги Директорії значна частина повстанських ватажків перетворилася у тих отаманів, що своїм здирництвом, свавіллям і репресіями лише дискредитували нову республіканську владу.

Гетьманська влада на Поділлі спиралася на силу загонів Державної Варти, що перебували у великих містах і повітових містечках, а також розраховувала на збройну підтримку 2-го Подільського корпусу [117, с. 29].

Службовець Державної варти з Вінниці Теленіков доповідав губернському старості С. Кисельову, що на Південно-Західних залізницях «йдуть розпорядження комісарів з Козятина і Білої Церкви уряду Петлюри. Повна неясність моменту, хто в цей день уряд. Між Вінницею і Калинівкою південно-західного шляху, за розпорядженням командира 2-го корпусу, підірвані шляхи. Охорона тане в руках зібраного офіцерства...» [107].

На місцях знали про розгортання повстання. У Вінниці очікували арештів противників гетьманської влади. Ці події, а також невдоволення режимом П. Скоропадського, відсутність в останнього соціальної бази на селі, підтримки серед національно свідомої інтелігенції та військових, інші чинники стали об'єктивними передумовами повстання. Щоб його розгорнути, Директорія УНР спрямовувала в регіони, зокрема, на Поділля, своїх представників. Так, П. Куцяк одержав завдання розгорнути протигетьманське повстання в Ольгопільському повіті, І. Сторожук – в Ушицькому. Особливу увагу лідери повстання приділяли містам, де дислокувалися військові частини. В Гайсині за посередництвом інженера Мушенка повстання доручили підняти А. Волинцю. У Вінниці зазначену місію мав виконати С. Синявський – прапорщик царської

армії, а з осені 1918 року – студент Київського політехнічного інституту. Очевидно, було взято до уваги родинні зв'язки, адже свояком С. Синявського був П. Відибіда – один із лідерів Вінницької філії УНС. Як один із представників студентства С. Синявський був присутній на нараді очільників протигетьманського повстання в Білій Церкві, де від О. Осецького отримав доручення домогтися переходу 2-го Подільського корпусу на бік Директорії УНР. Восени 1918 р. 2-й Подільський корпус складався з 3-ї та 4-ї піхотних дивізій з центрами у Вінниці та Жмеринці. Полки 3-ї дивізії дислокувались у Проскурові, Кам'янці-Подільському й Вінниці, 4-ої дивізії – в Гайсині, Жмеринці та Тульчині. Кількість особового складу корпусу становила 6 тис. осіб, а його штаб містився у Вінниці [107].

С. Синявський, який прибув до Вінниці 18 листопада 1918 року, за добу зумів залучити на бік Директорії УНР низку представників командного складу місцевих військових структур. Кульмінація протигетьманського виступу у Вінниці відбулася після 2 години ночі 19 листопада. Дві роти, які охороняли місто (казарми 9 піхотного полку, штаб Подільського корпусу) у ніч на 19 листопада віддали зброю втричі меншим силам повстанців.

Про початок антигетьманського повстання у Вінниці дізналися досить швидко. Ситуація була доволі напруженою. Серед солдатських мас почастишали антигетьманські розмови.

Після огляду гарнізону міста в штабі корпусу П. Єрошевич дізнався про події під Києвом, в яких, за даними його представників, січові стрільці Є. Коновальця помилково вважалися більшовиками. 18 листопада антигетьманське повстання розпочалося і в самому місті. Очолив його місцевий осередок опозиційного до гетьмана Українського національного союзу на чолі з П. Базилевичем. Останній разом зі своїми прихильниками взяв під контроль штаб Подільського корпусу. У ході цього процесу окремі представники його офіцерського складу та гарнізону міста були заарештовані. Прибувши до штабу корпусу П. Єрошевич побачив безлад та обшук його приміщення О. Базилевичем та його соратниками, котрі рилися в паперах і шукали гроші. На

отримане пряме запитання: «Ви за кого: за гетьманський уряд чи за народні права?», відповів підтримкою повсталим [78, с. 24]. Тоді ж він написав наказ про корпусу про свій і військового підрозділу перехід на бік Директорії [78, с. 24]. Це стало прикрою несподіванкою для гетьманців. Згадуючи перші дні протистояння з Директорією, П. Скоропадський відзначав: «А відомості з губерній надходили доволі бентежного порядку. Головною неприємною новиною була зрада командира Подільського корпусу генерала Єрошевича» [81, с. 310].

Саме завдяки підтримці генерала Подільська губернія одразу перейшла під контроль Директорії. Після підписання наказу генералом було видано повстанцям корпусні гроші, що зберігалися для ремонтних потреб, а харчові – залишені для майбутніх закупівель [100, с. 24].

У цьому повстання брали участь сім офіцерів української армії та окремі студенти Вінницького вчительського інституту. За підтримки броньовика, в районі Замостя вони подолали опір державної варти поблизу приміщення воїнського начальника, після чого вирушили до центру міста. Члени Вінницької філії УНС підписали звернення до мешканців міста про повалення гетьманату. Далі було заарештовано добровольців, а саме офіцерів, які зголосилися служити у протибільшовицькій російській Південній армії. Зауважимо, що у зверненні Директорії УНР наказувалося обеззброїти добровольчі дружини, набрані з колишніх російських офіцерів, які були опорою гетьманату в останній місяць його існування. Було заарештовано добровольців, котрі охороняли в місті казарми 9-го піхотного полку і штаб Подільського корпусу. Вони віддали зброю втричі меншим силам повстанців. Частина офіцерів у Вінниці не підтримала повстання. Зокрема, був заарештований командир 9-го полку А. Петровський, його посаду заступив активний учасник повстання, командир кулеметної команди сотник Урбанський. Також, за повідомленням газети «Слово Подолии», був заарештований та відправлений до Вінницької в'язниці П. Гусаков, який чинив збройний опір прибічникам Директорії УНР у власному

помешканні. Місцеві очільники гетьманського правоохоронного органу – С. Мончинський і Є. Вітович – утекли.

Вранці на вулицях міста панувало «велике пожвавлення». Того дня по Вінниці часто роз'їжджали кінні загони. Мешканці міста ознайомлювалися зі зверненням Директорії УНР і місцевої філії УНС, розклеєними в місті. Розташовані в місті з 6 листопада 1918 року окремі підрозділи німецької армії зберігали нейтралітет [107]. А П. Єрошевич перейняв тимчасово усю повноту влади не лише в Вінниці, а на Поділлі [4].

У зверненні філії УНС до мешканців Вінниці, оприлюдненому вранці 19 листопада, повідомлялося: «Гетьманат скасований. Влада на Україні перейшла до Директорії Української Народної Республіки. Закликаємо всіх до спокою і мирної праці. Будь-які перепони новій владі на місцях будуть каратися згідно законів військового стану. Здійснені рішучі заходи, щоб мирне життя населення нічим не порушувалося» [Див.: Додаток А].

Зважаючи на відсутність інформації з Києва та поширення анархії в губернії, командир II Подільського корпусу П. Єрошевич наказав 18 листопада всім повітовим воєначальникам підтримати встановлення влади Директорії. Наказом Директорії УНР вся військова, адміністративна і судова влада на Поділлі мали підпорядковуватись П. Єрошевичу. Аби не допустити заколотів та запобігти контрдіям гетьманців, йому надали право влаштовувати військово-польові суди, які виносили вироки до розстрілу включно.

Серед листівок, що з'явились у місті, було звернення Директорії УНР «Народе український!» від 16 листопада 1918 року, де повідомлялося про боротьбу з гетьманатом та містилися головні накази нової влади. Згодом у такій формі оприлюднено звернення Директорії УНР «До Галичан і Буковинців Української Народности», «Наказ селянам» та інші документи [107].

Загалом, військові підрозділи Подільського корпусу, за винятком деяких командирів, підтримали повстання Директорії УНР. На її бік перейшли 3 і 4 піхотні дивізії (Проскурів, Жмеринка), що склалися з 8 піхотного Проскурівського полку, 7 піхотного Подільського полку (Кам'янець-

Подільський), 9 піхотного Вінницького полку, 10 піхотного Липовецького полку (Гайсин), 11 піхотного Уманського полку (Жмеринка), 12 піхотного Брацлавського полку (Тульчин) та інших підрозділів [55, с. 7].

На підтримку Директорії у повстанні проти гетьманату скерували єврейські організації лідери Цоалей Ціону Гольдєньман і Ревуцький, які в листопаді прибули в Вінницю [108, с. 176].

Проте у Вінницькому повіті влада Директорії не перемогла. Так, у місті Жмеринка встановилося двовладдя. Там діяв комісар УНР С. Качур (колишній член Центральної Ради, під час протигетьманського повстання – організатор «вільного козацтва» і українських полків) і залишався начальник гетьманського гарнізону генерал Болдарєв, який проголосив нейтралітет. Під командуванням генерала знаходилися піхотний полк, артилерійський дивізіон і кінний підрозділ. Нейтралітет також проголосили німецькі загони [55, с. 7].

Загалом, як свідчить звіт С. Кисильова, подекуди Державній варті вдавалося ліквідувати виступи повсталих [3].

У 20-х числах листопада 1918 року у Жмеринці після обстрілу перейшов на бік Директорії броньований потяг, що прямував до Києва на допомогу гетьману. Після цього Жмеринку залишив місцевий загін Державної варти на чолі з А. Будаговським.

Наступні події у Жмеринці засвідчили, що загалом повстання проти гетьмана об'єднало політичні сили різних напрямків, які згодом почали між собою боротьбу за владу. Впливовими були позиції більшовиків, які мали осередки у повітових центрах – Вінниці, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Гайсині, Літині, Проскурові. Вони активно займалися агітаційно-пропагандистською діяльністю, за висловом більшовика Ф. Тарасова, здійснювали заходи «по більшовизації народу».

На початку грудня 1918 року С. Качур запропонував командирі 1-го Жмеринського республіканського полку А. Чекурді бути готовим до обеззброєння німецьких ешелонів і гетьманського гарнізону, побоюючись, що

після прибуття додаткових німецьких військ, вони спробують захопити владу [55, с. 7-8].

У цей час в Жмеринці діяв повстанський комітет, до складу якого входили більшовики і українські соціалісти-революціонери (боротьбисти). Крім розпорядження С. Качура, 1-й Жмеринський республіканський полк отримав таку ж інструкцію від повстанського комітету. У ній вказувалося, що разом з повстанським комітетом проти німців і гетьмана будуть діяти робітники станції Жмеринка і мешканці навколишніх сіл. Німецький гарнізон м. Жмеринки (3, 4 тис. осіб) було обеззброєного після майже добового бою 6 грудня 1918 року. На боці Директорії УНР виступили австрійські підрозділи, що готувались вирушити на батьківщину, і колишні військовополонені російської армії, які саме повернулися з Австро-Угорщини та Німеччини [55, с. 8].

Центром повстання у Кам'янець-Подільському повіті було губернське місто. На вимогу осередку УНС (очолював викладач технічної школи в Кам'янці-Подільському В. Злотчанський) і Подільської губернської управи на чолі з В. Приходьком на бік Директорії УНР перейшов командир місцевого гарнізону полковник М. В'яземцев. Крім того, повстання підтримав 7-й піший подільський полк, дислокований у Кам'янці-Подільському. Після рішення про повалення гетьманської влади українські діячі намітили на посаду губернського комісара Г. Степуру, українського соціаліста-революціонера, що обіймав цю посаду за Центральної Ради. В. Приходьку було доручено провести телефонну розмову з С. Кисельовим. Під час розмови Приходько зрозумів, що губернський староста знає про початок повстання, але вдає протилежне.

Про наступні події В. Приходько згадував так: «Повернувшись до «революційного конвенту», я заявив: розуміється, прекрасно знає про повстання, але вдає, що нічого і нікому не відомо. Безперечно, хвилюється – і очікує – що буде. Знаючи Кисельо, не думаю, щоби хотів збройно оборонити свою владу. Він для цього – зарозумний!» [120, с. 256-258].

У деяких повітах Поділля, після відозви командира II Подільського корпусу П. Єрошевича про перехід на бік Директорії УНР і мирного повалення

влади гетьмана в Кам'янці-Подільському, військові частини в контакті з осередками УНС встановлювали владу Директорії УНР, в інших – відбувалися сутички прихильників нової влади з гетьманцями [55, с. 8].

Зокрема, в Проскурівському повіті місцевий осередок УНС на чолі з В. Мудрим 21 листопада 1918 року зумів перебрати на себе владу, ймовірно, за підтримки розташованих у Проскуріві частин II Подільського корпусу. Учасник подій І. Розгін згадував: «У період повстання проти гетьмана, Повітовий Національний Союз знову опанував ситуацію, і відновив діяльність всіх українських установ і організацій. Повітовим комісаром був призначений [М.] Таранович, його заступниками – А. Постоловський, Ів. Розгін і П[илип]. Є[фременюк]» [55, с. 8].

Анархія поступово охопила подільські села. У Гайсинському повіті протигетьманське повстання розпочав член УПСР А. Волинець за дорученням УНС, переданого інженером Мушенком, який прибув з Києва. У селі Рахнівка із місцевих селян він сформував загін з 250 осіб, при 4-х кулеметах, з яким 20 листопада 1918 року захопив Гайсин. Солдати місцевого 10-го полку не чинили опору. Напередодні, 19 листопада 1918 року командир полку М. Хлистов, отримавши від П. Єрошевича депешу про перехід влади до Директорії УНР, оголосив її полку. Після цього, Гайсинський повітовий староста І. Сенокосов і окремі начальники місцевої Державної варти втекли. 22 листопада до виконання обов'язків приступили місцеві діячі – О. Павловський на посаді повітового комісара, П. Ксендзюк – начальника повітової міліції, А. Волинець як отаман повстанців. 24 листопада 1918 р. М. Хлистов отримав депешу представника Південної армії⁵⁶ полковника П. Пуціна з вимогою підпорядкуватися генералу А. Денікіну, формувати загони, вірні союзникам (Антанті) та заарештувати призначеного гайсинського повітового комісара О. Павловського. В ніч на 25 листопада 1918 року старшини гетьманського полку під командуванням Л. Бараневича і М. Макаровця спробували це зробити. Павловський зумів втекти, а Волинець і Ксендзюк вчинили збройний опір і відступили в с. Кисляк. 27 листопада 1918 року А. Волинець з 2-тисячним

загоном повернувся до Гайсина і відновив владу УНР. Після цього прибічники гетьмана залишили Гайсин. Вони були розбиті повстанськими загонами полковника Гришка біля однієї залізничної станції, між Козятином і Липовцем [55, с. 9].

Повстання в Ольгопільському повіті організували член УПСР П. Куцяк (Сава Чалий) та Ю. Онуфрієць. Серед організаторів був також більшовик Т. Бойко. 22 листопада 1918 року повітовим комісаром був призначений повітовий комісар за часів Центральної Ради М. Стратієнко. 24 листопада він прибув у Бершадь, де й розпочалося протигетьманське повстання у повіті. На бік повітового комісара перейшла частина населення, зокрема, члени партії «Бунд», єврейський загін самооборони на чолі з М. Добровенським. Після вбивства у Бершаді начальника Державної варти та чотирьох вартових, 27 листопада начальник Ольгопільської повітової варти А. Ярошевський з невеликим загоном, маючи на озброєнні кулемет і польову гармату, рушив до Бершаді. При вході у містечко їх обстріляли з єврейських будинків. Загін відступив і почав обстріл з гармат єврейського кварталу. Після цього єврейський загін з 200 осіб спробував оточити загін Ярошевського, з якого втекли частина вартових і майже всі офіцери, покидавши гвинтівки і шинелі. Загін Ярошевського відступив до Ольгополя. Повстання в повіті стрімко поширювалося. На 28 листопада Ольгопіль був оточений з трьох сторін. Повітовий староста А. Тітаренко, військовий начальник і начальник повітової варти виїхали до Балти. У місті залишився загін Державної варти чисельністю до 60 осіб та офіцерська дружина (17-18 осіб) під командуванням начальника охорони Ольгополя підполковника Кошарновського. Через декілька днів, після зіткнень з повстанцями, загін відступив до міста Кам'янка та спробували перейти на підконтрольну Румунії територію. Румуни відмовили їм і кожному довелося рятуватися власними силами. За відомостями працівника прокуратури Української Держави Г. Мазаракія, «м. Ольгопіль було зайняте в перших числах грудня ... не регулярними військами Директорії, а повсталими селянами спільно з бандою відомого місцевого розбійника Максюті». Згодом прибув і

представник УНР – повітовий комісар П. Куцяк, колишній сільський учитель. В Ольгополі розпочалися арешти російських офіцерів і поміщиків. На початку грудня 1918 р. в повіті було обеззброєно 500 гетьманців [55, с. 9-10; 104].

На думку упорядників збірки «Директорія УНР у Вінниці у грудні 1918 р.», обставини встановлення влади Директорії в м. Нова Ушиця залишаються достеменно невідомими. За спогадами більшовика Ф. Гоголя, у грудні 1918 року «партизанськими загонами був обеззброєний гетьманський гарнізон в Ушиці, який складався з одного батальйону піхоти і двох кавалерійських ескадронів. Гетьманські війська були вигнані з поміщицьких маєтків в селах Глібів та Цибулівка» [55, с. 10]. За архівними матеріалами можна зробити висновок, що повітовий староста С. Бодіско принаймні до травня 1919 року залишався у місті. Відомо, що учасником повстання у Ново-Ушицькому повіті був просвітянин І. Сторожук, який мав досвід військової служби. 25 листопада 1918 року Ново-Ушицьким повітовим комісаром УНР був призначений службовець подільського земства Я. Огороднік [55, с. 10].

Невдалою була перша спроба встановити владу Директорії у Літинському повіті 19 листопада. 5 осіб відправлених для проголошення переходу влади до Директорії УНР були арештовані повітовим старостою. 22 листопада 1918 року газета «Слово Подоліи» повідомляла, що у Літині обов'язки комісара продовжує виконувати староста. За відомостями газети «Республіканські вісти», 27 листопада до Літина прибули з Вінниці підрозділи армії УНР, які зайняли місто без бою. Це були 9 Вінницький полк (рота під командуванням Ю. Момота) та підрозділи Я. Гальчевського, колишнього вчителя с. Бруслинів, який сформував Окремий Літинський курінь і призначив командиром гарнізону Я. Шепеля. 22 листопада 1918 року Літинським повітовим комісаром був призначений В. Ліпкань – колишній голова повітової земської управи [55, с. 10-11].

На початку 20-х чисел листопада 1918 року з Вінниці до Брацлава було направлено загін «для ліквідації гетьманщини». У Брацлавському повіті частини Подільського корпусу підтримали Директорію УНР. Зокрема так

вчинив 15-ий Брацлавський полк (Тульчин) з патріотично налаштованими старшинами, які перебували у тісному контакті з головою місцевої філії УНС В. Морозом. На початку повстання Директорії УНР поблизу Тульчина полк на чолі з помічником командира полковником В. Азеліцьким був висланий «на перейми московського відділу кінноти» [55, с. 11]. Очевидно, на бік Директорії УНР перейшов і І. Гадзиківський – начальник Брацлавської повітової добровольчої дружини, а згодом – отаман Хмара. За іншим відомостями, учасником боротьби проти гетьманської влади у Брацлаві був загін А. Волинця. Посаду Брацлавського повітового комісара обійняв С. Мосевич – колишній голова повітової земської управи. Водночас преса повідомляла про нестабільність у цьому повіті: «В навколишніх місцевостях спалахи анархії. [В] Тиманівці маєток графа Шереметева пограбований, вбитий управляючий Глюмер [,] забрано грошима півмільйона. Селянами вирубуються удільні ліси. Повітком [С.] Мосевич безсилий боротися з цим злом...» [55, с. 11].

Газети у Могилівському повіті інформували про зміну влади в країні. «Як тільки дійшла чутка про заклик до повстання, Могилівська філія національного союзу з невеликими силами зробила безкровний переворот. Місцевий староста добровільно склав свої повноваження і вся влада перейшла в українські руки...» [55, с. 12]. Як згадувала поміщиця К. Сайн-Вітшенштейн, 20 листопада 1918 року на бік повсталих перейшов український загін. Припускаємо, що це був розташований у Могилеві-Подільському Запорізький Кіш у складі 400 козаків. 21 листопада 1918 року повітовий комісар В. Юнкевич пропонував міській думі відновити її засідання. Було звільнено політичних в'язнів. Але, 24 листопада 1918 р., зважаючи на незначні військові сили могиливіської філії УНС, «варта, російське офіцерство та польські легіонери, порозумівшись між собою, в скорім часі знову зайняли місто, заарештували українську владу та видатніших членів національного союзу...» [55, с. 2]. Організатором перевороту був полковник П. Пушкін – начальник бюро з набору солдат до Південної армії. Йому формально передав свою владу староста Л. Рафальський. П. Пушкін заарештував в Могилеві-Подільському 60 українців. До міста із Жмеринки прибув член

УПСР Й. Маєвський, призначений Отаманом республіканських військ Могилівського району. З ним уклали угоду про спільні дії проти гетьманців та окупантів місцеві більшовики Левицький і І. Чебан. Останній згадував: «Протягом двохдобового гарматного, кулеметного та гвинтівочного бою, коли м. Могилів було атаковано зі всіх боків повстанцями, яких було приблизно 12 тис., повстанці перемогли, зломивши передову лаву гетьманців, захопивши батарею біля вокзалу й центр міста. Гетьманці втікали до Бессарабії...» [55, с. 12]. Це сталося 30 листопада 1918 року. Підрозділами селянських повстанців командували отамани Мельник і Козел. Увійти в Могилів повстанцям допомогли галицькі українці з австрійських підрозділів, які перейшли на бік Директорії УНР. З перемогою Директорії у повіті була відновлена влада УНР. Тимчасово обов'язки комісара виконував Г. Сіньків – член Центральної Ради у 1918 році і колишній голова Могилів-Подільської продовольчої управи. Голова колишньої Державної варти міста М. Журавльов-Журавський перейшов на бік повстанців і був призначений начальником охорони міста [55, с. 7].

Одним із центрів антигетьманської боротьби на Поділлі восени 1918 року став Щуранський ліс в Могилів-Подільському повіті, де знаходилась база решток розбитих у серпні партизанських загонів під командуванням Мельника та Козла. Загін складався переважно із колишніх російських солдатів нараховував близько 600 чоловік. Повстанці мали на озброєні 3 гармати, 34 кулемети. З початком антигетьманського повстання партизани Щуранського лісу приєдналися до нього і одразу виступили проти австрійців та гетьманців. Перша ж військова акція мала неабиякий успіх. Партизанам, при підтримці Чорноморського козачого кошу (сформованого у Бердичеві) вдалося здобути Могилі в Подільський, а через декілька днів вони оволоділи Жмеринкою та Вінницею. Слід зазначити, що повстанцям прийшлося вступити в бойові дії з австрійцями, які мали свої гарнізони у вказаних містах [117, с. с. 29].

У Летичівському і Літинському повітах під час повстання утворилось близько 20-ти більшовицьких партизанських загонів, які об'єдналися під керівництвом М. Ревуцького і Н. Сандлера та захопили Летичів, встановивши

контроль над більшою частиною повіту, проголосивши Летичівську радянську республіку. Під контроль було взято залізницю на ділянці Жмеринка-Деражня-Проскурів та шосе. Подільський більшовицький губернський комітет відправив в Деражню загін з 150 залізничників на чолі з І. Гумінським. У іншій частині повіту – на Деражнянщині владу УНР підтримував загін Щерблюка, сформований у листопаді 1918 року. Також одним з головних організаторів селянського повстання проти гетьмана був освітянин В. Плінський. 25 листопада 1918 року Летичівським повітовим комісаром УНР був призначений Л. Маркевич [55, с. 13].

27 листопада під Деражною підрозділи повстанців Летичівського осередку УНС, розбили кінний загін Летичівського повітового старости О. Потоцького, який налічував до 200 чоловік, дуже добре озброєний кулеметами, ручними гранатами. Його частина на чолі з Потоцьким втікла в напрямку Вовковинців. Були чутки, що Потоцький тікав на Літин за підмогою «хліборобів» [55, с. 13].

З початком повстання в Балтському повіті силами Державної варти і добровільних загонів певний час вдавалося втримати владу гетьмана. Повстанців тут очолював колишній учитель, отаман С. Заболотний. У партизанському загоні Балтського повіту, яким керував про-більшовицьки налаштований І. Дячишин налічувалося кілька тисяч бійців. Повстання вибухнуло внаслідок дій повітового старости І. Бордюжевича, який декілька разів направляв в с. Мошняги і сусідні села загони Державної варти для обеззброєння селян. Села обстрілювала артилерія. Це викликало обурення селян, які почали наступ на Балту. Гетьманська адміністрація, збройні загони і Державна варта 29 листопада втекли з міста. Повстанці зайняли місто, знищили установи гетьманської влади, випустили арештованих, спалили в'язницю і арештантське приміщення при Балтській Державній варті, розгромили контору судового слідчого і канцелярію заступника прокурора, обеззброїли єврейську дружину самооборони. Повітовий староста виїхав в Ананьїв, а звідти 4 грудня – до Одеси. Жажливі пограбування населення були припинені повітовим

комісаром О. Сікорським, призначеним Директорією УНР. Він відновив громадський порядок за допомогою військово-польового суду [55, с. 13-14].

У Ямпільському повіті також відбувалася боротьба між прибічниками гетьмана і Директорії УНР. На початку повстання в Ямполі була проголошена влада Директорії УНР. Повітовим комісаром був призначений представник УНС, член УПСР П. Мальований. Проте влада залишилася у гетьманців, які арештували місцевих активістів. «Все українське, включно до бібліотекарів Просвіти, впало в тюрму», згадував діловод місцевої земкомісії І. Дніпровський [55, с. 14]. За розпорядженням згаданого полковника П. Пуціна з Південної армії 27 листопада обов'язки Ямпільського повітового старости почав виконувати В. Шумахер. У Томашполі 28 листопада 1918 року Ямпільський повітовий селянський з'їзд обрав тимчасовим повітовим комісаром голову з'їзду, очільника Союзу споживчих товариств І. Бойштена. З'їзд закликав до повстання проти гетьмана, оголосив мобілізацію до «народного війська» і повідомив про формування з добровольців загону для захоплення Ямполья. Наступні події висвітлено у газеті «Республіканські вісти»: «При наближенні отряду республіканських військ до Ямполья, шайка гетьманців утікла вниз по Дністрі, захопивши з собою два кулемети і 250 000 карб. з державної скарбниці та інших інституцій. В Ямполі залишилися гармати, набої до них і кулемети» [55, с. 14]. Головною протигетьманською силою виступило селянство, під натиском якого представники гетьманської влади залишили Ямпільщину. Після встановлення влади УНР в Ямполі повітовим комісаром знову став П. Мальований. «Город вкрився універсалами, відозвами, наказами. Негайно ж повітова скарбниця вислала всю свою металеву і паперову готівку до Вінниці, центру повстання. Туди ж пішли каравани майна земкомісії. Вozами й пішки тяглися залоги, залоги, залоги ... » [55, с. 14].

Схожа ситуація склалась у районі Деражні, де діяли загони Д. Туза, Л. Панасюка та С. Шіндера чисельністю близько 400 осіб. 26 листопада після кровопролитних боїв із кінним загonom Летичівського повітового старости О. Потоцького вони зайняли Деражню.

Селянські повстанські загони не мали єдиного керівництва, вони діяли на власний розсуд. Узгоджені дії кількох загонів були рідкістю.

Слід також зазначити, що відхід окупаційних військ восени 1918 року крім загострення стосунків між владою і селянством підштовхнув до активізації злочинні елементи. З-поміж частини селян були й такі, котрі, користуючись наявністю зброї відсутності ефективно діючих органів правопорядку створювалася можливість збагатитися. Так, наприклад, такі явища мали місце серед дяківчан з Летичівського повіту [123, с. 146].

За повідомленням Інформаційного бюро армії УНР, на 29 листопада 1918 року влада Директорії була встановлена у Харкові, Полтаві, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Житомирі, Сарнах, Рівному, Дубні, Радивілові, Волочиську, Проскурові, Летичеві, Жмеринці, Вінниці, Могилеві-Подільському, Таращі, Бердичеві, Казятині, Сквирі, Христинівці, Умані, Вапнярці, Ольвіюполі, Звенигородці, Шполі, Цвітковому, Бобринській, Чигирині, Черкасах, Знаменці, Єлисаветі, Золотоноші, Миргороді, Рівному, Пирятині, Лозовій, Конотопі, Бахмачі, Фастові, Василькові [85]. Як видно це був далеко ще не весь Подільський край.

У другій половині дня 14 грудня 1918 року гетьман П. Скоропадський підписав зречення від влади на користь Ради міністрів, остання ухвалила скласти з себе повноваження і передати владу Директорії. Це була остаточна перемога повстання.

Отже, в ході листопадового антигетьманського повстання на Поділлі було припинено функціонування органів влади Української держави.

Таким чином, суспільно-політичні та соціально-економічні суперечності, які були притаманні гетьманському режиму загострювали його становище і призводило до розгортання, зокрема на Поділлі, селянського повстанського руху та страйків робітників та появу політичної опозиції у формі Українського Національного Союзу. Останній став ініціатором появи Директорії, котра очолила антигетьманське повстання в Україні. Повстанський рух охопив і

Поділля і сприяв поваленню гетьманського режиму не лише в регіоні, а й в Україні.

РОЗДІЛ 3

ВСТАНОВЛЕННЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ВЛАДИ

3.1. Відновлення влади УНР. Вінниця – тимчасова столиця

Розвиток подій на Поділлі у значній мірі сприяв поваленню гетьманського режиму у державі. За участі Г. Степури було створено військовий штаб у Кам'янці-Подільському, який забезпечив охорону міста і переформовував загони, що прибували у Кам'янець та відправляв їх до Фастова у розпорядження Директорії УНР.

Командир II корпусу П. Єрошевич направив до українського республіканського війська 6 піхотних батальйонів з кулеметними командами та 16 гармат. Озброєння, майно і продовольство із складів корпусу, використовувалося для формування нових повстанських загонів [117, с.29].

Водночас ситуація залишалася невизначеною у зв'язку з дислокацією на території краю підрозділів німецьких і австрійських військ. Хоча вони і заявляли про свій нейтралітет, домовилися про це з Директорією, але могли і застосувати зброю, погіршити воєнно-політичну ситуацію на території краю. Лише в грудні 1918 року вдалося усунути цю загрозу.

Слід зазначити що окупаційні залоги здебільшого опору не чинили, адже для них головним було повернення до дому – в Німеччину та Австро-Угорщину. 6 грудня було роззброєно німецьку військову частину в Жмеринці. Про цю подію написали в місцевій пресі [75]. А в ніч з 7 на 8 грудня після тривалих переговорів і з кількох незначних сутичок склав зброю окупаційний гарнізон Вінниці [46].

Повалення гетьманського режиму наприкінці 1918 року й відновлення УНР громадськість Поділля зустріла як успішний наслідок антигетьманської боротьби. Насамперед нову владу підтримали міські та земські самоврядування.

Вінниця стала першим повітовим містом Поділля, де було встановлено владу Директорії УНР. Перед Вінницькою філією Українського національного

союзу постало першочергове завдання налагодити діяльність нової управлінської системи.

19 листопада 1918 року Вінницька філія Українського національного союзу вона повідомила міського голову Вінниці, члена Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків) А. Фанстіля, що від імені Директорії УНР перебирає у свої руки всю владу на Поділлі до призначення нової адміністрації [1]. Було повторено наказ Директорії УНР про тимчасовий перехід адміністративної влади до колишніх комісарів Центральної Ради, а там, де їх немає – до голів земських управ або їхніх заступників, відновлення органів самоврядування, котрі розформував гетьманський уряд, неприпустимість єврейських погромів, грабунків мирного населення та військових складів. Насамкінець у повідомленні наголошувалося: «Спокій і порядок – успіх народнього діла» [1; 107].

Голова філії О. Базилевич заявив міському голові, що Український Національний Союз діє в контакті з англійсько-французькими військами тією мірою, якою управління буде розбудоване на демократичних основах, і запропонував скликати о 6 год. вечора думу, при цьому наголосив, що вона має розглянути допомогу військовополоненим, зовсім «не торкаючись політичних питань». Також О. Базилевич «просив через міського голову міське самоврядування сприяти заспокоєнню населення» [107].

Наступного дня звернення Вінницької філії Українського Національного Союзу було зроблено і для мешканців міста, в якому повідомлялося про ліквідацію гетьманської влади [10].

Пізніше було направлено телеграму до Міністерства внутрішніх справ про перехід влади на Поділлі до Директорії [20].

У деяких повітах Поділля, після відозви командира II Подільського корпусу П. Єрошевича про перехід на бік Директорії УНР і мирного повалення влади гетьмана в Кам'янці-Подільському, військові частини в контакті з осередками УНС встановлювали владу Директорії УНР, в інших – відбувалися сутички прихильників нової влади з гетьманцями. Зокрема, в Проскурівському

повіті місцевий осередок УНС на чолі з В. Мудрим 21 листопада 1918 року зумів перебрати на себе владу, ймовірно, за підтримки розташованих у Проскурові частин II Подільського корпусу.

Слід зазначити, що дослідники вказують різні дати встановлення влади Директорії УНР у м. Кам'янці-Подільському. Спробував розібратися в цьому І. Ратушняк. Така, зокрема, В. Лозовий зауважував, що 18 листопада 1918 року Г. Степура, як Губернський комісар Поділля видав наказ про боротьбу з виступами та агітацією проти УНР. Разом з тим зауважимо, що датований 19 листопада аналогічний наказ, Вінницька міська управа прийняла 20 листопада. Ще один, той же самий текст першого наказу Г. Степури, але вже підписаний 20 листопада 1918 року, опублікувала газета «Голос Подільської церкви».

Враховуючи, що ще 19 листопада 1918 року С. Кисельов звертався як губернський староста до П. Ренненкампфа про призначення його уповноваженим по цивільній частині у Вінницькому повіті, І. Ратушняк вважає можливою датою повалення гетьманату у Кам'янці-Подільському 19 листопада [121].

20 листопада 1918 року Директорія видала наказ про мобілізацію у Бердичівському, Сквирському, Таращанському, Радомишльському, Васильківському, Білоцерківському повітах на Київщині та Вінницькому повіті на Поділлі [6].

Загалом, населення позитивно відгукнулось на заклик вступати до Збройних Сил УНР. Наприклад, у Кам'янецькому повіті прибуло до 1 грудня 1918 року 420 селян-добровольців. Але через відсутність амуніції лише 50 з них відправлено до діючої армії. Так як українське республіканське військо складалось переважно з повстанських селянських загонів, то вони, поваливши в своїй місцевості владу гетьмана, через деякий час покидали військові формування УНР та розходились по домівках. Відтак армія Директорій швидко танула та втрачала боєздатність. Незабаром на Поділлі запанувала анархія, яку за браком збройних сил приборкати не вдалось.

27 листопада 1918 року Директорією було прийнято Закон «Про мобілізацію», відповідно до якого до лав війська мали негайно стати всі чоловіки віком від 20 до 35 років, які раніше проходили військову службу. Офіцери віком до 43 років також закликались до військової служби.

Коменданти, комісари та військові начальники на місцях повинні були негайно утворити призивні комісії у складі представників військової влади, місцевого самоврядування і лікарів. Всім, прийнятим по мобілізації, належало поселитись в казармах колишніх військових частин або у великих будинках, спеціально відведених для таких потреб військовим комендантом. З'являлись на мобілізаційні пункти мобілізовані були зобов'язані добре узутими, вдягнутими, по можливості, у військові речі. Ті, хто мав змогу, йшли з власною зброєю і, навіть, з власними верховими кінями та сідлами. Крім того, мобілізовані мали принести з собою їжі на 7 діб, а хто з'являвся з власними кінями, то і фураж на цей же період. В подальшому піклуватись про харчування та постачання мобілізованих мала місцева влада – міські і народні управи разом з комісарами та комендантами [57].

Органи місцевого самоврядування брали велику участь в опікуванні армією. Подільська Губернська народна управа скликала збори голів волосних управ для налагодження справи постачання мобілізованих та армії. Для справи мобілізації і громадянського контролю над її проведенням залучалося «організоване місцеве громадянство шляхом утворення спеціальних контрольних комісій з представників самоврядувань, «Селоспілки» [91].

Після створення армії УНР (Наказ Головного отамана Республіканських військ від 20 листопада 1918 року) [6]. 2-й Подільський корпус став її складовою.

В умовах боротьби за владу 20 листопада 1918 року Директорія УНР оголосила на Правобережній Україні військовий стан, що передбачав рішуче припинення силою зброї, з розстрілом на місці, всіх виступів проти нового режиму, забороняв контрагітацію, саботаж, грабунки, псування шляхів, засобів зв'язку, пошкодження військового чи державного майна.

Подільський губернський комісар 21 листопада визначив міру покарання за агітацію проти Директорії: розстріл, арешт на строк до трьох місяців або три тисячі карбованців штрафу [108, с. 179]. Подібного чину накази видавалися і пізніше і навіть в грудні цього ж року [14; 51].

29 листопада 1918 року державні банки, контори, крім кооперативів, отримали звістку про реквізицію у них половини всіх коштів (3/4 до Директорії, а 1/4 на мобілізацію) [26]. Це рішення діяло до 8 грудня цього ж року [36].

На підставі цього наказу на жителів Могилів-Подільського вже 1 грудня 1918 р. була накладена розкладка на суму 2 млн. крб. 131. 1 млн. крб. передало Директорії УНР Кам'янець-Подільське відділення Державного банку. Є. Богуславський свідчив, що забезпечив Директорію УНР сумою до 7 млн. крб [55, с.16].

В продовження цих дій можна вважати рішення про запровадження цензури друкованих видань, часописів тощо [12]. Впродовж наступних дій влада видала накази, що стосувалися посилення військової складової боротьби за Другу УНР. Це були накази Головного отамана С. Петлюри про запровадження дії військово-польових судів [16] та командувача II корпусу П. Єрошевича про відрядження військових та озброєння на допомогу республіканському війську, яке вело бої за Київ [17].

Наприкінці листопада у війська II-го Подільського корпусу, за підписом його командуючого генерала П. Єрошевича вийшли «Тимчасова інструкція», яка давала роз'яснення щодо складу, підлеглості суду, порядку судівництва, присуду та протоколи ведення судового засідання та Постанова про повноваження військово-польових судів, які мали вирішувати 13 питань різноманітної важкості.

25 листопада 1918 року Директорія рекомендувала губернським та повітовим комендантам Поділля звернути пильну увагу на поширення більшовицької агітації проти українського республіканського ладу. Кам'янецький повіткомісар наказував волосним органам заарештувати всіх, хто агітує за повернення гетьманської, або більшовицької влади. Закликалось

вживати заходів до ліквідації місцевих військово-революційних комітетів. На місцях заарештувались і утримувались під вартою поміщики, які при допомозі австрійських частин катували селян та брали з них контрибуції.

В Летичівському та Літинському повітах з'єднання партизанських загонів під керівництвом Н. Сандлера та М. Ревуцького оголосили про створення Летичівської радянської республіки.

В середині листопада силами партизанського з'єднання Д. Туза, Л. Панасюка та С. Шіндера була проголошена Деражнянська радянська республіка. В Кам'янець-Подільському повіті постала Янчинецька республіка, голова якої селянин Ф. Іваницький закликав не підкорятись жодній владі. Квазидержавні локальні «республіки», які проголошувались в Україні та на Поділлі, були, з одного боку, результатом цілеспрямованих дій політсил (насамперед, КП(б)У) по виведенню із юрисдикції Української держави певних територій, а з іншого – стихійною спробою частини територіальних громад до самоорганізації на засадах легітимного – в недавньому минулому – гаслі автономізації, захисною реакцією від влади, держави, реквізицій... Подібна тенденція до автономізації подільського соціуму була виявом «утопічної вузькорегіональної самосвідомості селян» [108, с. 176-177].

Характерно, що в умовах антигетьманського повстання більшовики подекуди вимушено пішли на ситуативне визнання адміністрації Директорії, обумовлену неможливістю боротьби і з гетьманцями, і з Директорією. Так, 30 листопада 1918 року у залишену гетьманцями Балту ввійшла колона повстанців, очолювана двома вершниками: новопризначеним Директорією повітовим комісаром О. Сікорським та більшовиком-командиром повстанського загону І. Дячишиним. Позиції О. Сікорського та вимушений компроміс І. Дячишина в даному випадку пояснюються наявністю в складі повстанців сильного загону С. Заболотного, сформованого переважно з сільської та містечкової української інтелігенції та заможних селян повіту, які підтримували О. Сікорського – в недавньому минулому авторитетного

балтського викладача приватних українських освітніх курсів І. Жебіна [108, с. 177].

Через декілька днів після повалення гетьманату в Кам'янці-Подільському, члени Українського Національного Союзу дізналися про підготовку проросійських старшин до повалення влади Директорії УНР. На думку І. Ратушняка, це була спроба представників Добровольчої армії А. Денікіна полковника Пуштіна підняти повстання на Поділлі проти Директорії УНР. Саме за наказом Пуштіна у південних повітах Поділля проденікінські сили колишніх гетьманських структур спробували повалити нову владу [120, с. 260; 80, с. 356-358].

В ті буремні часи важливим було і фінансове питання. Було відомо про непоодинокі факти, що окремі особи відмовлялися приймати українські гроші, або по дешевшому курсу. Це звичайно було по українській економіці. Тому було прийнято рішення про обов'язковість прийому українських грошей і карність у випадку порушення штрафом до 3 тис карбованців чи 3 місяців ув'язнення [8].

Частиною процесу формування системи управління була реформа правоохоронних органів. 23 листопада 1918 року Державна варта була перейменована на Республіканську охорону. М. Ніколаєв виконував обов'язки Інспектора Республіканської охорони. А 25 листопада на цій посаді вже згадується ніша особа – М. Река [120, с. 250].

Нова українська влада прагнула врегулювати земельне питання. В одному із своїх наказів вона запропонувала ряд ідей для селянства, в т.ч. і подільського: «Нове правительство в першу чергу мусить постаратись, щоб селянам було повернено все те, що незаконно в них забрано гетьманським правительством, реквізіціями та контрибуціями на користь поміщиків. Щоб все це добре провести, щоб селяне дійсно одержали назад заграбоване у них, а поміщики не встигли сховати, або ростратити незаконно заграбоване у селян, Директорія наказує негайно зробити слідуюче:

Перше: Волосні Управи повинні по волостям негайно зробити перепис живого та мертвого інвентаря, себ то: волів, корів, коней, свиней, овець, плугів, борін, молотілок, хліба в зерні, соломи та іншого добра у тих поміщиків та орендарів, на користь котрих було зроблено гетьманською владою реквізицію або контрибуцію; здати все це добро під росписку надійним людям на схованку, попередивши, що за рострату добра буде велика кара, а також слідити за тим, щоб поміщики не продавали землі та не робили всяких запродажних та довгосрочних арендних договорів.

Друге: ті селяне, котрі постраждали від реквізицій та контрибуцій негайно повинні подати про свої кривди та збитки заяви в Волосні Управи, подавши точний список забраного у них добра або грошей, а також точно назвати прізвисько поміщика, село і волость.

Третє: щоб дійсно було з чого селянам зискати свої збитки від поміщиків, селяне повинні всіма мірами пильнувати, щоб заарештоване добро не було розграбовано і щоб не було по селах ни злочинства, ні вбивства і загалом безпорядку» [13].

Після повалення влади гетьмана П. Скоропадського на більшості Подільської губернії продовжували юридично ще функціонувати накази і розпорядження окупаційної адміністрації. 21 листопада 1918 року цей недолік було виправлено шляхом скасування їх правочинності [15].

Слід відмітити, що нова влада, враховуючи прохання подільської громади, вирішила переглянути питання заарештованих по політичним мотивам колишнього губерньського старости С. Кисельова, а також «українських діячів» [18; 32; 34; 35]. Якщо з С. Кисельовим та іншими діячами більш-менш зрозуміло, вони не були «ярими» прихильниками гетьманату, і не особливо чинили опору другим уенерівцям. То позитивне вирішення кількох клопотань щодо звільнення російських офіцерів, видається дивним.

Тоді ж 8 грудня 1918 року згідно розпорядження фінансового відділу Директорії УНР функцій Центрального Державного банку було покладено на Вінницький відділ банку:

«1) Вінницький Відділ Державного Банку тимчасово виконує функції Центрального Державного Банку;

2) Половину грошових знаків, головним чином української та російської валюти, Державний Банк з одержанням цього негайно зачисляє в депозит Директорії, про що повідомляє депешою Фінансовий відділ при Директорії;

3) Всі грошові знаки, які поступають від інших відділів Державного Банку та Державних Скарбниць, про що видано наказ Фінансовим Відділом при Директорії, зараховуються теж в депозит Директорії. Про розмір поступаючих грошей від Державних Банків та Скарбниць в депозит Директорії Центрального Державного Банку повідомляє Фінансовий Відділ Директорії після закінчення операцій депешою щоденно;

4) На основі особого обіжника виданого Фінансовим Відділом при Директорії приватні Банки внесуть готівкою на свої рахунки частину дрібної купюри грошових знаків, які Центрального Державного Банку цілком зараховує в розпорядження Директорії;

5) Готівка, яка рахується в депозиті Директорії, видається кожний раз по асигновках Директорії контрасигнованих Завідуючим Фінансовим Відділом» [37].

Того ж дня у Вінницький банк було направлено додаткові розпорядження: «Про порядок операцій з готівкою відділів Державного банку та Скарбниць» [38] та «Про порядок операцій з готівкою приватних банків» [39].

Вінниця стала першим осідком Директорії УНР на чолі з В. Винниченком. У той час, коли в Києві доживав свої останні дні гетьманат, місто над Бугом стало центром підготовки повстання проти його влади. У ніч з 13 на 14 листопада в Києві було створено Директорію (С. Петлюру обрали заочно) та її члени наприкінці листопада 1918 року переїхали до Вінниці.

Отримання статусу столиці знайшло своє відображення в тогочасній українській пресі. Прикладом цього можуть слугувати «Республіканські вісті» за 6 грудня 1918 року: «Вчорашній і позавчорашній день були надзвичайні для Вінниці, це перші дні місцеперебування Директорії Української Народньої

Республіки. Переїзд Директорії стався в ніч з 3-є на 4-є грудня. Ще з вечора члени Національного Союзу Щириця, Базілевич, Богуславський, командир 2 го корпусу і другі вищі урядовці прибули на станцію, щоби привітати представників демократичної влади. Рівно опів на дванадцяту годину прибув поїзд з членами Директорії.

Прийнявши у себе в вагоні доклад від місцевого уряду, голова Директорії вийшов з вагона і прийняв рапорт полковника Мукоїда, який зазначив, що він і всі його козаки готові вмерти на вільну Українську Народню Республіку.

Після рапорта полковника Мукоїда голова Директорії В. К. Винниченко привітав козаків в тимчасовій столиці Української Народньої Республіки – м. Вінниці і висловив надію, що він при їх допомозі скоро буде в справжній столиці – Києві.

На привітання козаки гукнули «Славу Україні».

Потім Члени Директорії відбули в призначений для них отель «Франсуа» [27].

Незабаром у Вінницю почали з'їжджатися лідери політичних партій і відомі громадські діячі. Так повітове місто де-факто перетворювалося на тимчасовий центр української республіканської влади. Тут почалася, як зазначав П. Христюк, «організація примітивного адміністративно-політичного урядового апарату; Вінниця перетворилася в тимчасову столицю республіки» [126, с. 136].

Перші враження про сприйняття населенням м. Вінниця значення і ролі того, що невеличке провінційне місце стало столицею України, з'явилися у друкованих виданнях. Зокрема, в газеті «Свободное слово», в рубриці «Случайные заметки» було зазначено, що жоден вінничанин навіть ніколи й не міг уявити, що волею долі і драматичним збігом обставин їхнє місто стане хоч тимчасовою, та все ж столицею. Проте він засумнівався в готовності городян так раптово перетворитися на державних людей і здійснювати управління державними справами. Крім того, уявлення про столицю пережили в їхніх головах свою еволюцію. Ще зовсім недавно далекий, чужий і майже таємничий Петербург височів над усією Росією, а

слова «уряд», «міністри» говорили про щось владне і навіть грізне. Дещо змінилися погляди, коли столицею став Київ – місто, яке завжди мало повагу серед вінничан. Аж раптом столицею стала невеличка Вінниця.

Саме у Вінницю 10 грудня 1918 року вперше прибули іноземні посли, зокрема з Одеси французька місія на чолі з доктором Феркалем. 12 грудня делегація Директорії УНР виїхала до Козятина, де підписала договір із німецькою стороною про їх відхід з України. 17 грудня 1918 року голова Директорії В. Винниченко разом зі Ф. Швецем прийняли депутацію від Вінницького демократичного центру у складі Б. Оршанського, В. Ромнюка, І. Хаїмзона і Г. Тарасюка. Було зачитано вітальну адресу з нагоди звільнення Києва [123, с. 153-154].

Зміна влади дуже часто супроводжується поширенням антидержавних слухів та грабіжницькими діями. Ці явища мали місце і на Поділлі. До того ж свою антиукраїнську політику проводили більшовики. Нова влада з цим не бажала миритися, і розпочала з цим боротися [29].

30 листопада 1918 року, з огляду на стан облоги і військових подій, приймаючи на увагу мобілізацію війська і зв'язані з цим потреби забезпечення війська і населення харчами, фуражем і бажаючи урегулювати ці справи якнайкраще, Директорія УНР вважала необхідним закликати до спільної праці задля допомоги в цьому все населення, а тому наказувала створювати комісії постачання [25].

Згідно постанови Директорії від 5 грудня, для тимчасового керування справами, що стосується до відповідних міністерств, засновано при Директорії Відділи (Міністерства): освіти, фінансів, внутрішніх справ, продовольчих, торгу й промисловості, праці, шляхів, пошт і телеграфів, судових, хліборобства й народного здоров'я. У документі зазначалося також наступне: «Пропонується всім панам Комісарам негайно широко оповістити про те населення і всі урядові інституції, зазначивши, що по всіх справах, які повинні розв'язувати міністерствами, треба звертатись до відповідних Відділів при Директорії. Звертання до гетьманського уряду за якими-небудь розпорядженнями і

вказівками в ніякому разі допущено бути не може. Урядові інституції, які дозволять собі зноситися з гетьманським урядом, а також поштово телеграфні установи, в цьому будуть відповідати по законам військового часу. Комісарам, під їх власною відповідальністю належить пильно й неухильно стежити за виконанням цього наказу» [31].

У Вінниці при Директорії УНР 5 грудня 1918 р. почала функціонувати Тимчасова Рада завідуючих державними справами як дорадчий орган з усіх справ державно-адміністративного життя¹⁴⁰. Рада складалася із 11 відділів, на які покладалися функції міністерств¹⁴¹. На низку посад було призначено подільських діячів. Так, відділ освіти очолив Подільський губернський комісар з народної освіти, викладач Вінницького учительського інституту Ю. Щириця, хліборобства – галичанин, учитель курсів українознавства у Вінниці М. Козоріс, судових справ – голова Подільського земства В. Приходько, фінансів – кооператор П. Відибіда. Відомі місця розташування відділів: внутрішніх справ – у готелі «Франсуа», праці – вул. Миколаєвська 88, продовольчих справ – у будинку «Хліббюро» на вул. Миколаєвській; фінансів – у будинку «Союзбанку» на вул. Миколаєвській; освіти – у Вінницькому Учительському Інституті на вул. Олександрівська (на Замості); хліборобства – у будинку «Просвіти» на вул. Миколаєвській; шляхів – на залізничній станції у потягу Директорії УНР, пошт і телеграфів – у будівлі «Центральний готель» на вул. Миколаєвській, Центральне Інформаційне бюро при Директорії УНР – вул. Миколаєвська, 78 [55, с. 16-17].

12-14 грудня 1918 року у Вінниці відбулася Державна нарада за участю представників партій – членів УНС та ряду інших політичних організацій України. В центрі обговорення на ній стояло питання про майбутній державно-політичний устрій України. Представники УСДРП, УПСФ, УПСС, УХДП та єврейська соціал-демократія виступали за створення в Україні парламентської республіки. Проти них і за встановлення форми правління у вигляді Ра висловлювалися УПСР і Селянська спілка. Врешті-решт було відкинуто

радянський устрій й схвалено так званий «трудовий принцип» державного управління [124, с. 146].

Враховуючи тимчасовий статус Вінниці як столиці можемо констатувати той факт, що тоді приймалися ряд наказів і законів державного характеру. Наведемо їх перелік. 9 грудня 1918 року вступив в дію наказ Директорії УНР про утворення Канцелярії при Директорії [40]. Того ж дня з'явилося Повідомлення відділу праці Директорії УНР про початок діяльності та відновлення чинності законодавства УНР у галузі праці [41]. Постанова Директорії УНР про відновлення закону про національно-персональну автономію [42]. Наступного дня – Наказ Директорії УНР про створення відділу внутрішніх справ.

Велике значення для подолян мало розпорядження Директорії УНР від 13 грудня про скасування розпоряджень гетьманського уряду в галузі законодавства про працю [48].

10 грудня 1918 року з'явилося розпорядження Директорії УНР, яке мало позитивне враження у освітян, адже воно стосувалося грошової допомоги учительським навчальним закладам на підконтрольній УНР території. Тобто мало відношення і для Поділля: «Зважаючи на незадовольняючу матеріальну забезпеченість педагогічних шкіл України, які й досі існують по законам бувшого тимчасового російського уряду, Директорія У. Н. Р. визнала потрібним видати цим школам 1.150.000 карб[ованців] одно часової безповоротної допомоги по 40.000 карб[ованців] на кожний учительський інститут і по 25.000 карб[ованців] на кожну вчительську семінарію. Із відпускаємої допомоги в інститутах і семінаріях одержують: 1. Директорі, законовчителі, штатні вчителі, лаборанти, лікарі й вільнонаймані вчителі, котрі дають не менше 10 тижневих лекцій по 1.000 карб[ованців] 2. Учителі ручної праці, вільнонаймані вчителі, наук і мистецтв, котрі дають не менше 10 тижневих лекцій, учителі гімнастики, діловоди, учителі зразкових шкіл при інститутах і семінаріях по 500 карб[ованців]; 3. нижчі служачі по 300 карб[ованців]; 4. казеношкошті слухачі інститутів (60) – по 300 карб[ованців]; 5. казеношкошті учні

вчительських семінарій (80) по 150 карб[ованців]. Лишки, які можуть утворитися після задоволення служачих та учасних зазначених шкіл, дозволяється педагогічним радам цих шкіл скористуватися на біжучі господарські потреби» [43].

У цей же день з'явилося розпорядження Директорії про порядок управління школами в Україні [44]. Він передбачав заснування Губернських Рад Освіти в кожному губернському місті.

У цей час було видано роз'яснення, яке торкалося і подолян, які були учасниками антигетьманського повстання. Вони отримали пояснення щодо порядок наділення їх землею за участь у повстанні [45]. 17 грудня з'явилася постанова Директорії УНР про скасування закону гетьманської влади щодо відносин між власниками та наймачами житла [52].

Директорія УНР, під час перебування в Вінниці, проявила себе і в галузі медичного забезпечення населення. Для кращого вирішення медичних проблем вона запровадила з 11 грудня відділу народного здоров'я та опікування [47].

Після падіння гетьманату в Києві 14 грудня 1918 року зрозуміло, що всі головні державні інституції Другої УНР почали готуватися до відправки з Вінниці. Ввечері 19 грудня 1918 року Директорія залишила Вінницю і виїхала до Києва [53].

Отже, з падінням гетьманського режиму на Поділлі одразу ж розпочався процес встановлення влади УНР. В силу воєнно-політичних обставин Поділля стало чи не першим регіоном де було повалено владу гетьмана П. Скоропадського. Тому тут, поки у Києві не встановилася республіканська влада знаходилися лідери майбутньої Другої УНР, а Вінниця з 3 по 19 грудня 1918 року мала статус тимчасової столиці УНР.

3.2. Організація місцевої адміністрації

Серед пріоритетів представників нової української республіканської влади було налагодження діяльності адміністрації.

У процесі встановлення контролю над Поділлям, Директорія УНР здійснила реформу місцевих адміністрацій: відновила посади губернських і повітових комісарів. Було розпочато формування керівного складу апарату. Часто місцевими державними службовцями призначалися особи, які займали керівні посади в період Центральної ради, працювали державними службовцями у місцевих органах.

Місцеві відділи УНС під час антигетьманського повстання відіграли істотну роль у встановленні влади Директорії, займаючись інформуванням населення губернії про розпорядження Директорії, агітаційними заходами, друкуванням відозв, наказів, газет, проте не перебирали на себе керівну роль. Лише в окремих випадках еволюція УНС в реаліях боротьби за владу призвела до трансформації його філій в тимчасові (на період антигетьманського повстання) суб'єкти адмініюрисдикції. Як зазначалося, Вінницька філія УНС 19 листопада видала звернення про переобрання нею всієї влади на Поділлі [1]. Вона довела до міського голови Вінниці А. Фанстіля повідомлення, що вона перебирає від імені Директорії всю владу на Поділлі до призначення нової адміністрації. Тут же наказувалось: перебрати владу у повітах та губернії колишнім комісарам Центральної Ради, а де їх нема – головам демократичних народних (земських) управ чи їх заступникам; відновити розпущені гетьманським урядом демократичні (земські) і міські установи, усунувши зі своїх рядів призначенців гетьманського режиму та перевіривши використання ними матеріальних ресурсів. Особливо акцентувалось на неприпустимості пограбувань цивільного населення, військових складів, єврейських погромів, «бо євреї помагають українцям в Галичині, і у нас на Україні повинні йти разом з нами...». Завізували даний документ члени Президії Вінницької філії УНС: О. Базилевич (голова), Е. Щириця, В. Мачушенко, П. Відибіда, П. Журавель [108, с. 178; 118, с.84].

Фактично Вінницька філія УНС стала тимчасовими місцевим представництвом нової республіканської влади в Україні. Цю роль філії УНС у Вінниці в подіях останньої декади листопада 1918 р. відзначила газета «Слово

Подолії»: «Центром, де зосереджене все керівництво діями на місцях, є відділення національного союзу. Звідси по губернії йдуть розпорядження, сюди надходять всі відомості про те, що відбувається у всіх куточках Поділля. Робота кипить на повну. Накази директорії розмножуються і розсилаються у всі місця. Надаються розпорядження про організацію селян, військ тощо» [107].

Враховуючи це, а також перехід П. Єрошевича на бік Директорії, губернський староста С. Кисельов, позбавлений телеграфний зв'язку з Києвом, що здійснювався через Вінницю, 19 листопада 1918 року передав у Кам'янці-Подільському службові справи представнику Директорії – Г. Степури [55, с. 8].

В. Приходько у своїх спогадах зазначив: «Степура «набрався духу» й твердо та рішуче заявив: «З наказу Українського Національного Союзу пропоную Вам, Пане Кисельов, передати владу в губернії Українському Національному Союзові на Поділлі, а персонально мені, адвокату Григорію Степури, що призначений губерніальним комісаром Поділля, пропоную Вам, Пане Кисельов, виконати моє зарядження негайно, без спротиву і без пролиття крові. Вам особисто гарантується недоторканість і волю рухів». Кисельов не сперечався і зразу заявив згоду [80, с. 355]. Далі, як згадував В. Приходько: «Губерніальний староста Кисельов, без будь-яких затримок, передав владу – папери та документи, а на ранок, зібравши на автомобіль свої речі, разом з полковником – великоросом Потатусвим, виїхав на Проскурів, до свого маєтку. Згідно з умовою, ніхто їм перешкод не робив» [80, с. 356].

Як зазначає О. Завальнюк, С. Кисельов добре розумів критичне становище гетьманського режиму, і не наважився дати вказівки застосувати зброю, щоб розправитися з опозиційними демократичними силами, які, за діючими законами, вчинили антидержавні дії. До того ж, у розпорядженні губернського старости було дуже мало надійних сил (гетьманська сотня, добровольча дружина і артилерійська частина) [96, с. 87].

Загалом, Кам'янець-Подільський став другим губернським центром України, після Харкова, де було встановлено владу Директорії УНР та другим адміністративним центром на Поділлі після Вінниці.

Одразу Подільський ГК розпочав роботу по відновленню діяльності органів влади УНР: місцевих комісарів, міських та повітових демократичних самоврядувань.

У наказі № 1 від 19 листопада 1918 року Г. Степура пропонував негайно відновити роботу міським та повітовим самоврядуванням демократичного складу тобто земствам, обраним на підставі закону Тимчасового уряду Росії від 1 травня 1917 року [55, с. 8].

20 листопада було оприлюднено звернення губернського комісара про формування органів влади: «Пропоную негайно порозумітись з українськими організаціями і срочно представити мені на затвердження кандидатів на посади повітових комісарів, помічників і також начальників та помічників державної городської повітової варти. Кандидати не нижче середньої освіти, досвідчені в справах українці» [Див.: Додаток Б]. Як видно губернська влада чудово розуміла нагальність швидкого формування органів влади з досвідчених українців.

Поступово розпочався процес відновлення діяльності міських дум Поділля. Так, про таке важливе дійство щодо організації управління міст, наприклад, у Вінниці було надруковано на сторінках місцевої вже 20 листопада 1918 року [11].

А. Фанстіль скликав засідання міської думи, на якому головував І. Слуцький, член Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків). Дума не розглядала політичних питань, але ухвалила таку резолюцію: «у теперішній час повного безладдя, коли місту, відрізаному від центру, загрожує небезпека від анархії, що зростає по мірі того, як затягується боротьба за владу, єдиним органом, що може силою свого авторитету попередити безлад і біди населення, є Дума, яка в ім'я інтересів населення зобов'язана повернутися до своєї діяльності» [107].

Дума утворила Комітет для надання допомоги військовополоненим і Комітет з охорони міста. Порівняно з міським самоврядуванням, повітове

земство вичікувало. Скликання повітових земських зборів було заплановано лише на 26 листопада [107].

Впродовж листопада–грудня 1918 р. було укомплектовано штати Губернського комісаріату. До їх складу входили губкомісар, його помічник, управляючий канцелярією, завідувач діловодством у справах місцевого самоврядування, чотирьох діловодів, двох урядовці з особливих доручень, одного урядовця з особливих доручень 8 класу, шести помічників діловодів, двох рахівників, двох журналістів, восьми урядовців I-го рангу, шести урядовців II-го рангу, двох урядовців III-го рангу, шести кур'єрів. Таким чином, штат губернського комісара Поділля складала 39 службовців [93].

21 листопада Г. Степура звільнив Кам'янець-Подільського повітового старосту О. Подерні. Повітовим комісаром було призначено Д. Чирського [120, с. 259].

З 21 по 25 листопада 1918 року Губернський комісар Поділля Г. Степура замість звільнених старост призначив повітових комісарів: 21 листопада – Ольгопільського, Гайсинського, Літинського, 25 листопада – Новоушицького, Летичівського, Балтського, Ямпільського, Могилівського.

Губернським інспектором міліції – С. Сіцинського, губернським комендантом – полковника Гончаренка. В. Приходько залишався головою подільської губерніяльної народньої управи.

19 листопада 1918 р. посаду Вінницького повітового комісара обійняв колишній член Центральної Ради, працівник земства, кооператор І. Рижій. Правоохоронні органи у місті та повіті очолили слухачі Вінницького учительського інституту Білий та Тустановський, а у Браїлові та Калинівці – колишні начальники міліції – А. Чубенко і Я. Глуховський.

На Поділлі активно розгорнувся процес заміни інституту сільських старост на сільських комісарів, відновлюючи демократичні самоврядні інституції. Наприклад, такі зміни мали місце в Озаринцях, Яришеві, Лучинцях, Китайгороді, Ялтушкові, Шаргороді. 15 грудня 1918 року жителі м-ка Вовковинці на сході вирішили вибрати містечкову раду у складі 21 члена, що і

було зроблено. 31 грудня відбулося її перше засідання, на якому було обрано президію. У Піщанці перебрали містечковий комітет, сформували нову міліцію. Однак у більшості випадків «органи громадянської та військової влади недбало ставилися до організації громадянського та адміністративного життя», що часто призводило до анархічних випадків. Крім того, паралельно все ще функціонував «на підставі бувшого російського закону» інститут міщанських управ і старост. Тому громадяни вимагали від державної влади у цій сфері поліпшити ситуацію [102, с. 125].

Слід зазначити, що позиції діячів Українського національного союзу у Вінниці та Кам'янці-Подільському щодо кандидатури голови адміністрації губернії не було узгоджено. В адміністративному центрі Поділля губернським комісаром 19 листопада проголосили Г. Степуру, який займав відповідну посаду за Центральної Ради. Натомість Вінницька філія УНС 21 листопада призначила губернським комісаром громадсько-політичного й культурно-освітнього діяча Є. Богуславського, який був також Вінницької філії Українського національного союзу. Про це доволі розлого писалося в місцевій пресі: «З організацією губернської республіканської влади сталося непорозуміння: із Кам'янця віддавалися розпорядження за підписом губернського комісара Степури, а у Вінниці був другий губернський комісар Богуславський. Учора у національному союзі повідомили, що розподіл обов'язків між цими особами зроблено таким чином: губернським комісаром призначено Богуславського, з перебуванням у Вінниці, а Степура є його помічником. Богуславський, колишній директор Жмеринської гімназії, а останній час голова повітової ради училища» [19]. Але з 30 листопада 1918 року як губернський комісар згадується лише Г. Степура, затверджений на посаді 10 грудня 1918 року.

Пропозицію О. Базілевича тимчасово зайняти посаду Вінницького повітового комісара голова земської управи Й. Лозинський відхилив, посилаючись на стан здоров'я та невизначеність «становища тієї влади, яка у теперішній час стоїть на чолі міста»³. Очільником повіту став І. Рижий,

кооператор, працівник земства, колишній член Центральної Ради. Канцелярія повітового комісара діяла в повітовому військовому присутствії – будинку на розі сучасних вулиць М. Гоголя і Л. Толстого. Щоб розгорнути діяльність органів самоврядування, І. Рижій розпорядився відновити їх на волосному рівні. Також він вважав за необхідне скликати державний сейм, розв'язати аграрне питання шляхом передання поміщицької землі в індивідуальне володіння селян.

25 листопада командир 2-го Подільського корпусу підтвердив своїм наказом призначення на посаду губернського комісара Є. Богуславського, а на посаду першого заступника губернського комісара – Г. Степури. Є. Богуславський, зокрема, забезпечив передачу Директорії 7 млн. крб. «з гетьманських хлібозаготівель», турбувався про мобілізованих, військово-полонених, співпрацював з військовими у справі роззброєння німецьких підрозділів [107].

Очільниками правоохоронних структур у місті та повіті були призначені відповідно Білий і Тустановський, слухачі Вінницького вчительського інституту. Зауважимо, що за проханням А. Фанстіля нижчих чинів службовців Державної варти було залишено на посадах [107].

У грудні 1918 року. вийшло розпорядження Директорії, у якому для здійснення земельної реформи наказувалось створювати губернські, повітові та волосні земельні управи. Розпорядження всім поміщицьким майном переходило до цих органів. 28 грудня утворено Кам'янецьку повітову земельну управу, головою якої обрано О. Пащенко.

Із перших днів перебування Директорії в м. Вінниця за участю представників українських, російських, польських та єврейських громадських організацій та соціалістичних партій після обговорення політичного становища в Україні було прийнято рішення підтримати тимчасовий уряд УНР у боротьбі проти реакції, створити демократичний центр і вийти з пропозицією до міської думи про формування при Директорії законодавчого органу УНР. Однак під час

позачергового засідання міської думи 7 грудня 1918 р. таку резолюцію сприйняли неоднозначно та не було проголосовано за неї.

Філії Українського Національного Союзу до певної міри виконували роль місцевого представництва нової влади. Приміром, вінницька філія надіслала телеграми з наказами Директорії УНР: прокурору Вінницького окружного суду про припинення слідства проти українських діячів, комісару по тюремним справам про припинити політичні справи, головам окружних судових палат про припинення розгляду політичних справ. Доволі часто стали виступали в якості посередників між місцевими громадськими організаціями, науково-культурними товариствами, професійними спілками та Директорією. В більшості випадків, це були прохання передати Директорії резолюції про підтримку її політики і готовність надати необхідну допомогу, в меншій мірі – конкретні справи, які потребували негайного вирішення [118, с. 86].

Після перемоги Директорії УНР місцеві філії Національного Союзу почали кооптувати своїх представників до органів місцевого самоврядування. Так на позачерговому засіданні міської думи Могилів–Подільської міської думи 1 грудня представник Директорії УНР г. Маєвський вимагав поповнення складу міської думи 10 представниками місцевої філії УНС з правом вирішального голосу. Мотивуючи це тим, що з 46 членів думи лише 2 є українцями. Це спричинило жваву дискусію, але наприкінці засідання дума постановила (18 голосів за, проти 9): діючий склад думи поповнити 10 представниками УНС з правом вирішального голосу. 2) на засідання запрошувати Начальника гарнізону та Повітового комісара з правом вешательного голосу. В знак протесту голова О. Волкотович подав у відставку]. Могилів–Подільська філія УНС на черговому засіданні 3 грудня вибрала 10 представників, які 7 грудня поповнили склад міської думи. Філія і надалі сприяла залучення на різноманітні посади українців, утворивши власне бюро праці. З поваленням влади гетьмана П. Скоропадського зникла головна мета, заради якої було створено УНС. Його подальша доля опинилась під питання, на засіданні Ради Союзу порушувалось питання про доцільність його подальшого існування. Проте філії продовжували

активну діяльність, проводячи щоденно засідання. Їх головним завданням, за визначенням Директорії, став «контроль над адміністрацією, організацією широких верств громадянства». На засіданнях були присутні представники адміністрації, військові та ін. Філії і надалі сприяли українізації освіти, відродженню культури, проводили різноманітні благодійні акції. Вінницька філія продовжувала наполегливо домагатись створення крайового музею, Могилів–Подільська – перейматись проблемами українізації освіти. Члена президії вінницької філії Національного союзу Ю. Щирицю було на посаду завідуючого відділом освіти, тобто тимчасовим міністром освіти [118, с. 86].

Активну роботу по налагодженню життя проводили не лише в Вінницькому повіті. Так, наприклад, в Кам'янецькому повіті за ініціативи Подільського Національного Союзу було вирішено провести в середу 4 грудня ст.ст. (24 листопада г. ст.) в міському театрі «Гігант» з'їзд селян Кам'янецького повіту. Квота передбачала по два селянина з кожного села [72].

24 грудня 1918 року повернувся з Києва до Кам'янця-Подільського і приступив до виконання своїх обов'язків голови Подільської Губернської народної управи В. Приходько (він тимчасово виконував обов'язки міністра юстиції УНР).

Наприкінці грудня відбулися останні в 1918 році засідання міських і повітових народних дум. Не була виключенням і Кам'янець-Подільська міська дума, останнє засідання якої відбувалося 28 грудня. На засіданні було обговорено ряд питань перше з них стосувалося про діяльність міської швейної майстерні в контексті її фінансової ревізії. Після перерви було обрано нову земельну комісію, обговорено питання про реквізицію електростанції. Щодо останнього, вирішено створити спеціальну комісію [63].

Отже, з відновленням республіканського режиму відбулася організації місцевої влади. Замість інституту старост вводився інститут комісарів. Важливу роль в діяльності владних інституцій на території краю відігравала Подільська філія Українського Національного Союзу.

3.3. Діяльність місцевої влади по забезпеченню Збройних Сил Директорії УНР, правопорядку та налагодженню соціально-економічних та культурно-освітніх процесів

У листопаді Директорія УНР, ведучи боротьбу за відновлення республіканського раду всі надії покладала на власні Збройні Сили, створені 20 листопада. Формування війська передбачалося здійснювати за допомогою мобілізації. Впродовж листопада було видано владою закони про мобілізацію. Важливу роль у забезпеченні цього процесу відводилося місцевим органам влади. Все діловодство в справі мобілізації, включаючи і підготовчу працю, зосереджувалося і велося, згідно закону, в губерніальній управі військової повинності, яка виконувала і готувала всі розпорядження від імені Губерніального комісара. До обов'язків повітового комісара входила організаційна і підготовча робота, а саме: відновлення діяльності повітової управи по військовій повинності, волосних і сільських управлінь, міліції та інших підвладних йому установ⁶. Розсилка розпоряджень і оголошень про мобілізацію і маршрут слідування їх до військового начальника, народної управи⁷. Скликання спільної наради з представників Управ по військовій повинності, земств, міської управи, військового начальника, начальника місцевої пошти та телеграфу, начальника міліції, на якій розроблявся план передачі на волості і по районах розпоряджень та оголошень по мобілізації⁸. До компетенції волосного комісара належала негайна підготовка всього, що необхідно для успішного проведення мобілізації та призиву, а саме – це складання призивних списків, заготівля коней, возів і тому подібне. Не стояли осторонь повітові народні управи, на яких покладалися такі обов'язки: обладнання збірних пунктів, допомога військовому начальнику в справі придбання харчів для мобілізованих, по вимозі останнього, на підставі арт. 9 закону «Про заклик до війська» і за допомогою міліції збирати у населення підводи для перевезення мобілізованих до військових частин або намічених пунктів [91].

Відповідно до закону «Про мобілізацію» від 27 листопада 1918 року коменданти, комісари та військові начальники на місцях повинні були негайно утворити призивні комісії у складі представників військової влади, місцевого самоврядування і лікарів. Всім, прийнятим по мобілізації, належало поселитись в казармах колишніх військових частин або у великих будинках, спеціально відведених для таких потреб військовим комендантом [91].

Місцева адміністрація велику увагу приділяла охороні правопорядку. Адже військові формування УНР подекуди почали поводити себе як окупанти. У повітових містах розпочались оргії і пияцтво. Розстрілів уенерівці не проводили, але, як покарання за підтримку гетьмана, гвалтували жінок і доньок деяких арештантів. Селяни грабували поміщицькі маєтки, розбирали інвентар та інше майно. Влада УНР намагалась припинити анархічні дії населення. Всім комісарам та комендантам дано розпорядження вживати енергійних заходів до охорони «культурних» господарств повіту від розгромів.

Населення все більше почало схилитись до думки, що це знову повернулись більшовики. На протести П. Єрошевича щодо таких дій Винниченко вказував, що на даний момент головним завданням є захоплення влади в Києві.

Мали місце і крадіжки майна. Наприклад, під час відсутності в своєму домі фельдшера А. Одихорів у нього було викрадено різних речей на суму 5000 крб [70]. Місцями в губерньському місті та в інших містах та містечках з настанням темноти неодноразово було чути постріли. Траплялися випадки і трагічного характеру, котрі вимагали розслідувань. Так, наприклад, 27 грудня на залізничній станції Балин відбулося зіткнення пасажирського і товарного поїздів. На жаль, без жертв не обійшлося [65].

Тому потрібно було вживати необхідних адекватних заходів на місцях. Так, для прикладу, уже 19 листопада, у Вінниці, одразу ж з ліквідацією гетьманської влади, приступили до створення дружин добровольців для охорони громадського порядку. Міська управа першим ділом взялася за визначення розмір видатків необхідних протягом місяця на утримання

добровольчих дружин. «З огляду на те, що командир корпусу виявив згоду на прохарчування дружини з інтендантства, від міста знадобиться витрата лише задоволення дружинників платнею, тому необхідно визначити кількість дружинників і оклад їх платні» [5].

На думку Управи для задовільного досягнення цілей охорони міста та підтримки у ньому порядку необхідно мати не менше чотирьох добровольчих дружин по 50 чоловік у дружині, або не менше 200 дружинників. Управа вважала, що за теперішніх життєвих умов місячні оклади платні повинні бути не менше: для рядового дружинника - 300 рублів і для офіцера 600 рублів. При таких окладах на рядових дружинників потрібно в місяць 60000 рублів і на п'ять офіцерів 3000 рублів а всього в місяць 63000 рублів. Для покриття обчисленої тут досить великої місячної витрати необхідно встановити збір із мешканців міста Вінниці шляхом оподаткування міських нерухомості та житлових приміщень або квартир [5].

У результаті дебатові Вінницька Міська Управа визначила: встановити тимчасовий збір на покриття витрат на охорони міста на суму 1 % на місяць з оціночної вартості 1903 р. міських нерухомостей і такий самий відсоток з оціночної вартості квартир [5].

Начальник міської дружини Ковтарадзе повідомив присутніх, що на Садках и Славянці відновлена з місцевих мешканців міліція, з дружинників будуть організовані нічні дозори які входитимуть райони з таким розрахунком, що у кожний момент, у місці, де знадобиться збройна сила, така могла б з'явиться. У дружині виявила згоду взяти участь спілка польських офіцерів. Завдання дружини забезпечити місто від кримінальних ексцесів. Дружина аполітична. Основне, що потрібно – зброя.

По закінченню дебатові було сформовано Комітет охорони міста. До нього увійшли Л. Длуголенецький, В. Боржковський та Б. Оршанський [5].

Наступного дня на засіданні Комітету охорони міста Вінниці обговорювалися в приймалися рішення щодо безпосереднього формування дружини добровольців. На засіданні прийнято зробити все, щоб уже у вечері 21

листопада означені дружини добровольців заступили на службу по охороні міста. Для цього було виділено приміщення для дружинників, куди мали бути зведені ліжка, матраци і т.п. На засіданні було розглянуто два списки претендентів у дружинники. По першому в дружину було прийнято 71 особу, а по другому – 23 осіб [9].

У наступні дні число дружинників побільшало і на 23 листопада із запланованих 200 осіб у складі добровільних дружинників було вже 130 осіб [21].

Забезпечення правопорядку було дуже складним. Адже в містах і містечках Подільського краю неодноразово здійснювалися самовільні обшуки помешкань з метою вилучення багатств, зброї. Про такий прикрий випадок, що стався у Вінниці на вул. Льва Толстого обговорювалося на засіданні Вінницької міської управи. Цікавим видається розуміння присутніми природи цього явища. Колишній поміщик Реннекамф констатував, що причина цього явища (самовільні обшуки, арешти) криється у багаточисельних відозвах, в яких мав місце заклик до селян обеззброювати поміщиків. В результаті обговорення проблеми було вирішено активізувати Комітету охорони боротьбу з цим явищем[28].

Місцева адміністрація займалася також і соціальними питаннями. Виконувала рішення вище стоячих органів влади. Так, наприклад, Міська управа Вінниці, після отримання телеграми з наказом від Директорії УНР про негайну організацію в місті харчового блоку для полонених, які повертаються додому, звернулася до Подільського губернського комісара по відповідні кошти, які відповідно до телеграми слід було отримувати з державних коштів і складів [22]. Міська влада також зверталася по допомогу містян і до Союз-Банку, який функціонував у Вінниці [23].

Місцева влада взяла на себе також функцію догляду за братськими могилами померлих не лише борців за українську державу, а також могилами померлих військовополонених [24].

Значною перешкодою для відновлення функціонування місцевих самоврядувань була відсутність коштів. Діяльність волосних самоврядувань фактично була паралізована із зазначеної причини. Уряд Директорії УНР вважав, що функціонування самоврядувань слід підтримувати не шляхом надання державних коштів, а шляхом збирання податків, як це практикувалось раніше. Якщо зібрати податки, заборговані населенням, самоврядування та міські думи зможуть існувати на власні кошти і підтримувати функціонування всіх тих структур, якими вони опікувались (шкіл, лікарень тощо).

22 листопада 1918 року Директорія УНР видала наказ, яким вимагала населення «негайно виплатити усі земські податки». У наказі зазначалося, що сплата земських податків є справою національною, бо той, хто їх не платить, помагає гетьманові і поміщикам боротися з народом. Директорія УНР 5 грудня 1918 року скасувала закон прийнятий гетьманським урядом від 30 серпня 1918 року «Про перегляд земських смет і вимог до цього перегляду земських зборів за перше півріччя 1918 року в розмірі половини ставки річного обкладання 1917 року». Згідно закону «Про сплату податків» Директорії УНР від 19 грудня 1918 року земські податки і збори за 1918 року вносилися відповідно затверджених черговими повітовими і губернськими народними радами «розкладок». Сподіватися на наповнення державного бюджету за такого підходу не доводилося. Попри це, для Міністерства фінансів перш за все було виділено кошти для друку бланків про фіксацію різних податків на 1918 та 1919 роки, проте налагодити сам процес їхнього збору не вдалося [92].

Директорія УНР не відмінила закон Тимчасового уряду (від 17 червня 1917 року), а також доповнення до нього Гетьманського уряду (від 14 червня 1918 року) «Про інститут волосних зборщиків», а доповнила його, у тій частині закону, що всі справи з «волосними зборщиками» залишалися в руках губернської народної управи. Своїм обіжником Подільська Губернська народна управа від 10 грудня 1918 року зверталася до повітових народних управ, що «улаштування інституту волосних народних (земських) зборщиків, та стягнення податків є одним з самих головних питань від котрого цілком залежить ведення

Народного господарства по всіх напрямках, а особливо зараз, з приводу тяжкого часу в економічному відношенні». Також управа зобов'язувала повітові управи негайно надіслати їй списки призначених волосних «зборщиків» із зазначенням: «імені і прізвища «зборщика», села волості, що входять в участок кожного «зборщика», з якого часу виконує свої службові обов'язки, яке жалування (утримання) одержує кожний «зборщик», та яку вніс заставу в забезпечення земського майна».

Відповідно постанови губуправи від 14 грудня 1918 року волосні земські «зборщики» звільнялися від військової служби по мобілізації. У свою чергу, Вінницька повітова управа 13 грудня 1918 року особливим циркуляром запропонувала волосним народним управам роз'яснити населенню, що земства потребують сплати земських збори на різні потреби.

Згідно рішення Подільської Губернської народної управи, ще у вересні 1918 року для збору податків у 176 волостях Подільської губернії було призначено 110 волосних «зборчих» податків. Своєю постановою Подільська губернська народна рада 4 квітня 1918 р. зменшила штати «волосних земських зборщиків» на 1919 рік до 65 осіб. Ця кількість була розподілена по повітам відповідно кількості волостей, а саме: Балтський – 32 волості 10 «зборщиків», Брацлавський – 13 (5), Вінницький – 11 (4), Гайсинський – 14 (5), Кам'янецький – 15 (5), Летичівський – 8 (3), Літинський – 10 (4), Могилівський – 16 (6), Ольгопільський – 15 (6), Проскурівський – 10 (4), Ушицький – 15 (5), Ямпільський – 17 (6). Два волосних «зборщика» залишалися в запасі. Платня збирачів податків була незначною і вони часто відмовлялись працювати. До того ж, діяльність «волосних зборчих» весь час гальмувалась військовими діями та цілою низкою непорозумінь між губернськими, повітовими та волосними народними управами у справі відбору кандидатів та призначення «зборчих» [92].

Повітові адміністрації активно намагалися поповнювати місцеву казну. Найбільш успішною виявилася Вінницька міська управа. Так, зокрема, на своєму засіданні від 3 грудня 1918 року обговорювалося питання грошових

зборів з публічних видовищ, благодійних заходів тощо. У цьому питанні розлогий і докладний виступ зробив член міської управи Волошин:

1) «Кругом благодійні товариства влаштовують вечори з умовою отримання від організаторів відомого % чистого збору.

Звільнення у такому разі – несправедлива премія на користь приватної особи. Так, наприклад, Союз жінок влаштував вечір зі звільненням від збору в саду, від якого отримав на благодійні цілі всього 25 %. (Таке ж мало місце у міському театрі з гімназією).

2) Ціни благодійних квитків зазвичай вкрай великі, а за такої умови міський збір не є обтяженням для відвідувачів.

3) Організатори вечорів (благодійних) друкують на квитках і стягують з відвідувачів збір на користь міста і таким чином звільнення фактично не знижує вартості квитків і не відбивається на успіх вечорів. (Звільнення ж має єдину мету сприяти успіху вечора зниження вартості квитка).

4) За умови стягнення організаторами збору на свою користь, місто стає жертводавцем на користь товариств щоразу значних сум свого доходу, що вкрай сумно позначається на фінансове становище міста.

5) Немає жодних ознак, які б давали підстави для звільнення того чи іншого благодійного вечора від збору, а за такої умови доводиться звільняти всі вечори, оскільки приватні особи вечорів на свою користь не влаштовують. Звільнення всіх вечорів явно відбивається на очікуваному надходженні від збору і дасть дефіцит за цією статтею.

6) Зважаючи на те, що звільнення від збору не впливає жодною мірою на успіх того чи іншого благодійного вечора, а в той же час позбавляє місто одного з джерел доходу, Управа в засіданні 28 листопада вирішила не застосовувати даного їй Думою права звільнення від збору і має намір увійти з доповіддю Думу про зміну постанови Думи від 11 липня 1918 року.

7) Особливої ухвали про відмову Комерційному училищу не було. Голосні Гудельман, Ренненкамф і Оршанський підтримують запит. Одностайно, при утриманні 2-х голосних та утримання Членів Управи прийнята наступна

резолуція, запропонована І. Я. Слущким: «Заслухавши відповідь Управи на запит голосних Думи Гудельмана, Ренненкампа та Бернштейна, і вважаючи, що згідно з постановою Думи то 11 липня 1918 року благодійний вечір у Комерційному училищі підлягав звільненню від збору, Дума пропонує Управі не стягувати цього збору із зазначеного вечора і переходить до чергових справ» [28].

Водночас, попри політичну і економічну нестабільність на території Поділля активізувалася банківська справа. В місцевих часописах того часу можна зустріти оголошення про банківські вклади. Так, наприклад, у «Житті Поділля» за 31 грудня було вміщено оголошення про банківські операції у вигляді прийому грошових вкладів Подільською губерніальною земською касою дрібного кредиту. Згідно пропонованих умов вклади приймалися від приватних осіб та інституцій під 4-6,5%, а суми, внесені готівкою, видавалися теж готівкою, за першої ж заяви вкладників. Передбачалася таємниця вкладу. Вклади можна пересилати через каси пошт, через банки та повітові земські каси [73].

Не зважаючи на інфляційні процеси, наприкінці грудня 1918 року повітові управи взялися за складання проектів кошторису на наступний рік.

Доволі болючим питанням було медичне забезпечення та обслуговування населення Поділля. Існуюча мережа лікарень потерпала від нестачі коштів на їх утримання, виплату зарплати медичному персоналу. Тому не дивним видається у цьому контексті подання старшого лікаря Вінницького міського лазарету Вінницькому міському голові про утримування місцевою владою Вознесенського лазарету [49]. На жаль, про те як вирішилося дане питання, інформація відсутня.

Поділля, як один із головних осередків нової влади, було тим регіоном, в якому, першим, а можливо і єдиним в Україні, в ці часи проводилися культурно-просвітні процеси, які мали загальноукраїнське значення. Так, наприклад, 6 грудня 1918 року у Вінниці відбулося заснування Українського національного хору.

Про цю подію писалося в місцевому часописі «Республіканські вісти»: «У м. Вінниці заснувався український національний хор. Співанки відбуваються по середам (сопрано й альти) по п'ятницям (тенори й баси) о 7 годині вечора в міській хлоп'ячій гімназії. В неділю загальні співанки о 5 годині вечора. Там-же можна записуватися в члени товариства. Всіх членів котрі до Товариства вже належать, проситься ходити лише на співанки, а це з огляду на концерт, який задумує Товариство незабаром улаштувати» [33].

Місцева адміністрація, в міру можливості, дбала і про культурно-освітній розвиток Подільського краю. Вагомим успіхом у цьому можна вважати рішення, прийняте на підставі доповіді Завідуючого Відділом освіти при Директорії УНР про прийняття 1-ої Вінницької гімназії Товариства «Просвіти» на державні кошти. Директорія УНР постановила: «прийняти на державні кошти 1-шу Вінницьку 8- класову Українську гімназію Т[оварист]ва «Просвіти» з 1 січня 1919 року і доручити Завідуючому Відділом Фінансів при Директорії У. Н. Р. зробити відповідне розпорядження про відкриття кредиту в сумі сто двадцяти шести тисяч вісімсот тридцяти п'яти карб[ованців] (126.835 карб[ованців]) в розпорядження Директора названої гімназії на утримання педагогічного персоналу і на господарські видатки на 1919 рік» [50].

Наприкінці грудня 1918 року в Кам'янці-Подільському продовжився прийом учнів в 1-у Українську гімназію для дорослих з правами учнів, засновану гуртком професорів Кам'янець-Подільського українського державного університету та вчителями середніх шкіл за участі Подільського товариства «Просвіта». Було оголошено, що курс навчання буде тривати 4 роки. На перший курс приймаються ті, хто закінчив 2 класи гімназії, на 2-й ті, хто закінчив 4 класи і на 4 курс – 3-6 класи [61].

Водночас, попри скруту з фінансами, подільські вчителі, на жаль не всі, при допомозі земства наприкінці грудня отримали, хоч і не значні, але кошти: за вересень-грудень 1918 року по 150 крб за місяць, а 31 грудня ще 200 крб. [68].

Дбала нова влада і про відкриття нових навчальних закладів. З ініціативи Відділу професійної освіти Подільської Губернської Народної Управи в грудні в Кам'янці-Подільському передбачалося відкриття ткацької школи. На сторінках місцевих часописів проходила агітація на навчання. Вказувалося, що підготовка буде вестися на інструкторів ткацького промислу. Навчання мало проходити три роки і проходити по таких напрямках як ткацький, коврово-килимовий та фарбування.

В часописі «Село» зазначалося, що відділом професійної освіти також заплановано незабаром при підтримці земств та «Просвіт» відкрити ряд нових навчальних закладів: в Вінницькому повіті ткацьку школу; в Брацлавському – ткацька школа в Немирові, гончарська в Вапнярці; в Гайсинському – ткацька, гончарська і швецька; в Проскурівському – шевська в Іванківцях. Окрім того, передбачалося ще ряд ремісничих шкіл [74].

Наведемо ще один приклад. Наприкінці грудня на засіданні Кам'янецької Повітової народної управи обговорювалося питання збільшення кількості навчальних закладів у повіті. Це було п'яте засідання від початку місяця з цього питання. Повідомлялося, що планувалося функціонування 15 вищих початкових шкіл (по 1 на волость), з котрих 8 же існувало, а 7 передбачалося ще відкрити в 1919 році. На цьому засіданні відбулося затвердження проекту про відкриття в Кутківцях селянської гімназії. Таким чином, на 1919 рік передбачалося функціонування у повіті 348 початкових, 15 вищих початкових шкіл та 2 гімназій [67].

Впродовж грудня 1918 року розгорнув активну роботу Національний хор в Кам'янці-Подільському. Він серйозно взявся за підготовку до концерту колядок, який заплановано провести в Народному домі на другий день Різдвяних свят 8 січня (н. ст.) 1919 року. В програмі передбачалося виконання колядок К. Стеценка, О. Кошиця і С. Козицького. Розпродаж квитків заплановано з четверга 2 січня (н. ст.) в книгарні «Час», коло кінематографа «Зірка» і в помешканню товариства «Просвіта». Диригент хору П. Бутовський [66].

За листопад – грудень 1918 року зросла кількість «Просвіт». 21 листопада було відкрито товариство в Пелиповицьких Киричінцях Летичівського повіту та в с. Яромірка Кам'янецького повіту [64].

Продовжувало вирувати університетське життя. Рада студентських старост, зважаючи на принциповий бік справи видання лекцій, постановила, що в Українському Університеті лекції мусять видаватися лише українською мовою. Своє рішення вона вирішила довести до відома факультетських рад. На старостаті обговорювалася поведінка студента Таранухіна. Цей студент з неповагою посатавився до ректора І. Огієнка і образливо висловився про свій університет, як такий що «несправжній», а «справжній» Харківський, в який він зібрався перейти. Вона вирішила вважати її образливою і довести про цей вчинок ректору і повідомити про це іншим університетам в Україні.

25 грудня сталася визначна подія в освітній сфері – вийшов друком конспект лекцій (перші три) з історії української мови ректора і професора університету І. Огієнка [69]. В часописі «Життя Поділля» за 31 грудня 1918 року згадувалося також і про те, що готується до друку перша частина конспекту лекцій з історії української літератур професора Л. Білецького [69]. Зазначена українізація освітнього процесу (викладання) в університеті перегукувалося із оприлюдненим розпорядженням комісара міністерства внутрішніх справ УНР про вживання української мови у державних установах від 12 грудня 1918 року [58].

В вихідний день, в неділю 29 грудня 1918 року приміщенні Кам'янець-Подільського українського державного університету відбулася літературно-вокальна вечірка. Перед початком В. Туркало виконала на роялі «Ще не вмерла Україна». Після цього виступав студент А. Животно й дуже гарно прочитав свою доповідь [69]. Учасниками були також скрипаль Москвичів, співак Савицький та ін. особи. Прибутки пішли на благодійність: 50% на користь сімей тих, хто загинув в боротьбі з гетьманатом, та інші 50% - на користь української громади [69].

Студентство проявило себе патріотично налаштованим елементом. В його середовищі було поширено гасло «До зброї». Було розпочато запис до Кам'янецького Студентського полку січових стрільців, що почав формуватися з дозволу Головного Отамана С. Петлюри в головному місті Подільської губернії [62].

29 листопада вийшла розлога стаття в часописі «Життя Поділля», яка стала своєрідним дороговказом – «Що треба робити негайно на селі». Перш за все в кожному селі потрібно зібрати сход і повідомити громаду про те, що сталося в Україні, ознайомити населення краю з всіма наказами Директорії УНР, особливо наголосити на висилці добровольців до республіканського війська, по 2 чоловіка на 100 чоловік дорослого населення, а щоб був лад і порядок в кожному селі треба скласти комітет приблизно з 5 осіб, який би керував всіма справами на селі. До Комітету «треба вибирати людей розумних, всіма поважних чесних, правдивих, толкових, працьовитих і вдатних до роботи, а не таких котрі люблять язиком молоти... Всім таким Комітетам Редакція «Села» буде висилати щодня газету «Село», щоб через неї повідомляти громаду про те, що твориться в Україні і по всьому світі» [76].

Відповідно до наказу Директорії УНР, як повідомлялося в статті, кожна волосна управа повинна у тих панів поміщиків, а також і орендарів, які кривдили селян та здирали з них великі контрибуції і обтяжували всілякими реквізиціями, переписати увесь інвентар, тобто волів, коней, корів, свиней, овець, плуги, борони, молотарки, хліб в зерні, соломі та інше добро. Все це майно здати під надійну охорону. Постраждалі від реквізицій і контрибуцій мали написати заяви про свої кривди і збитки і направити їх волосним управам. За завдані збитки і кривди передбачалося розплатитися селянам конфіскованим у поміщиків і орендарів майном [76].

Отже, сформовані в листопаді – грудні 1918 року на Поділлі місцеві органи влади займалися забезпеченням Збройних Сил Директорії УНР, правопорядком та налагодженням соціально-економічних та культурно-освітніх процесів.

Таким чином, впродовж листопада – грудня 1918 року на території Поділля відбулося встановлення республіканського ладу. Цей процес був тривалим і складним. Вагому роль у цьому процесі відіграла Подільська філія Українського Національного Союзу. Паралельно з цим відбувалося формування місцевих органів влади, які займалися забезпеченням важливих аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-освітнього життя краю.

ВИСНОВКИ

Проблема встановлення влади Директорії УНР на Поділлі в листопаді – грудні 1918 року отримала досить широке висвітлення в історіографії. Однак радянські та українські діаспорні історики в силу об'єктивних причин лише констатували окремі факти. Головними дослідниками стали представники сучасної історичної науки. Вони розглядали різноманітний спектр аспектів цієї проблематики. Однак до сьогодні, попри значні досягнення в нагромадженні і аналізу цих подій, вони так і не зробили ґрунтовного цілісного дослідження.

Джерельна база теми нашого дослідження значна, базується на доступних матеріалах. Перш за все – це збірники опублікованих документів і матеріалів, підготовлених і виданих українськими істориками в ХХІ ст. Для реалізації поставлених завдань велику роль відіграли також матеріали тогочасної періодики та спогади і мемуари учасників тих подій.

Антигетьманське повстання, що розпочалося під керівництвом Директорії в листопаді 1918 року, було не випадковим явищем. Гетьманський режим, попри здійснення чималих позитивних зрушень, викликав незадоволення в політичній громадськості та селян і робітників. Все це активно проявлялося і на Поділлі в вигляді селянських повстань, страйку залізничників, діяльності Подільської філії Українського Національного Союзу тощо. В сукупності це створювало сприятливе тло для листопадового виступу проти влади гетьмана П. Скоропадського, яке розпочалося 15-16 листопада, одразу ж після створення Директорії. Повстання досить швидко охопило всі райони Поділля. Спроби гетьманців протистояти цьому успіхів не мали. Перехід на бік Директорії 2-го Подільського корпусу під командою генерала П. Єрошевича прирекли на поразку гетьманський режим на території краю. Важливу роль у цьому процесі відігравала Подільська філія Українського Національного Союзу, яка взяла на себе відповідальність за проголошення встановлення 19 листопада 1918 року республіканської влади в Вінниці.

До кінця листопада 1918 року гетьманський режим припинив своє існування на більшості території Поділля і на його місці почала встановлюватися влада Директорії УНР. Переважно зміна влади відбувалася спокійно. Яскравим прикладом цього є передача повноважень керівника губернії С. Кисельова Г. Степурі. Щоправда ще деякий час потрібно було звертати увагу на наявність в регіоні незначних німецьких і австрійських частин, які в грудні вдалося роззброїти. Активними учасниками цього процесу стали Подільська філія Українського Національного Союзу, генерал П. Єрошевич та колишні громадські та державні діячі часів Центральної Ради. Такий успішний перехід влади став одним із чинників переїзду у Вінницю членів Директорії і відповідно отримання містом статусу тимчасової столиці УНР. З 3 по 19 грудня 1918 року в місті почали формуватися перші загальноукраїнські структури, видаватися різні накази і розпорядження державного значення.

Важливим аспектом змін стала організація місцевих органів влади. Колишні гетьманські чиновники і управлінці замінювалися новими. Замість інституту саротс було введено інститут комісара. Вибудовувалася відповідна вертикаль: від Губернського комісара до повітового і далі до волосних керівників. Вагоме місце в управлінні відводилося міським управам і земству. Своє місце в новій організації влади на місцях намагалася зайняти Подільська філія Українського Національного Союзу. Щоправда, її дії інколи вносили деструктив, як на кшталт призначення свого представника Губернським комісаром.

Місцеві органи влади проводили, в силу можливості, активну діяльність щодо підтримки Збройних Сил УНР через мобілізаційні заходи, організації роботи органів охорони порядку, вирішували соціальні та економічні проблеми та сприяли розвитку культурно-освітнього життя на Поділлі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Опубліковані документи

1. 1918 р. листопад. Вінниця. Повідомлення Вінницької філії Українського Національного Союзу про перебрання ним усієї влади на Поділлі. *Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877- 1937) у документах епохи / Автори-упорядники: О. М. Кравчук, І. І. Ратушняк, К. В. Завальнюк*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 208.
2. 1918 р. листопада 16. Звернення до населення Головної Команди Українських Республіканських військ. *Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877- 1937) у документах епохи / Автори-упорядники: О. М. Кравчук, І. І. Ратушняк, К. В. Завальнюк*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 205.
3. 1918 р. листопада 16. Кам'янець-Подільський. – Витяг зі звіту С. Кисельова Міністерству внутрішніх справ про ліквідацію масових безпорядків в південно-східних районах Поділля загонами Державної варти. *Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877- 1937) у документах епохи / Автори-упорядники: О. М. Кравчук, І. І. Ратушняк, К. В. Завальнюк*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 204-205.
4. 1918 р. листопада 19. Наказ командувача II Подільського корпусу про дії військ Директорії УНР та покладання на генерала П. Єрошевича всієї повноти влади на Поділлі. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк*. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 27.
5. 1918 р. листопада 19. Протокол засідання Вінницької міської думи у справах: допомоги військовополоненим, створення дружини добровольців для охорони громадського порядку у місті; висловлення довіри міській управі. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали /*

- Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 157.*
6. 1918 р. листопада 20. Наказ Директорії УНР про здійснення мобілізації. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 34.*
 7. 1918 р. листопада 20. Звернення губернського комісара про формування органів влади. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 35.*
 8. 1918 р. листопада 20. Постанова Подільського губернського комісара про відповідальність за відмову приймати українські гроші до оплати. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 35*
 9. 1918 р. листопада 20. Вінниця. Протокол засідання Комітету охорони міста щодо заходів формування дружини добровольців для охорони міста. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 160 с.*
 10. 1918 р. листопада 20. Вінниця. Відозва Вінницької філії Українського національного союзу до мешканців міста. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 36.*
 11. 1918 р. листопада 20. Вінниця. Повідомлення газети «Слово Подолії» про відновлення діяльності міської думи. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та*

- упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 36.
12. 1918 р. листопада 20. Вінниця. Повідомлення газети «Слово Подолії» про запровадження цензури щодо видання. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 41.
 13. 1918 р. листопада 21. Наказ селянам Директорії УНР. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 44.
 14. 1918 р. листопада 21. Постанова Подільського губернського комісара про відповідальність за агітацію проти влади УНР. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 45.
 15. 1918 р. листопада 21. Наказ Подільського губернського комісара про скасування обов'язкових постанов німецького і австро-угорського командування. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 45.
 16. 1918 р. листопада 21. Ставка. Наказ Головного отамана С. Петлюри про утворення військово-польових судів. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 47.
 17. 1918 р. листопада 22. Вінниця. Наказ командувача II Подільського корпусу про відрядження військовослужбовців та надання озброєння для участі у військових діях біля Києва. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні*

- 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 47.
18. 1918 р. листопада 22. Вінниця. Припис командувача II Подільського корпусу про звільнення з під варті українських діячів, арештованих за політичними мотивами *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 48.*
 19. 1918 р. листопада 22. Вінниця. Повідомлення газети «Слово Подолії» про зміну Подільського губернського комісара. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 49.*
 20. 1918 р. листопада 23. Телеграма до Міністерства внутрішніх справ про перехід влади в Подільській губернії до Директорії. *Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877- 1937) у документах епохи / Автори-упорядники: О. М. Кравчук, І. І. Ратушняк, К. В. Завальнюк. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 211.*
 21. 1918 р. листопада 23. Вінниця. Протокол засідання Комітету охорони міста про формування особового складу дружини добровольців для охорони міста та організації її діяльності. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 161.*
 22. 1918 р. листопада 25. Вінниця. Звернення Вінницької міської управи до Подільського губернського комісара про асигнування коштів для допомоги полоненим, які повертаються з інших держав. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті*

та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 162.

23. 1918 р. листопада 25. Вінниця. Лист Вінницької міської управи до Союз-Банку у справі отримання коштів для допомоги полоненим, які повертаються додому з інших держав. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 162.
24. 1918 р. листопада 25. Вінниця. Розпорядження Вінницької міської управи міському санітарному лікарю щодо улаштування братської могили померлих військовополонених. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 162.
25. 1918 р. листопада 30. Фастів. Наказ Директорії УНР про утворення комісій постачання. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 79.
26. 1918 р. листопада 30. Фастів. Розпорядження начальника штабу військ УНР отамана О. Осецького про реквізицію грошей. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 79.
27. 1918 р. грудня 3. Вінниця. Повідомлення газети «Республіканські вісти» про прибуття Директорії УНР до міста. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 87.

28. 1918 р. грудня 3. Вінниця. Протокол засідання Вінницької міської думи у справах: грошового збору з публічних видовищ; охорони громадського порядку; самоправних обшуків; заяви щодо арештованих офіцерів царської армії. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 166.
29. 1918 р. грудня 4. Наказ Головного Отамана С. Петлюри про покарання за грабіжницькі дії та поширення провокаційних чуток. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 87.
30. 1918 р. грудня 4. Вінниця. Повідомлення газети «Республіканські вісти» про призначення нового Вінницького повітового комісара. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 87.
31. 1918 р. грудня 5. Вінниця. Постанова Директорії УНР «Утворення відділів (міністерств) і заборона зносин з гетьманським урядом». *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 88.
32. 1918 р. грудня 5. Кам'янець-Подільський. Телеграма Подільського губернського національного союзу Директорії УНР у справі арешту С. Кисельова. *Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877- 1937) у документах епохи / Автори-упорядники: О. М. Кравчук, І. І. Ратушняк, К. В. Завальнюк.* Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 211.
33. 1918 р. грудня 6. Вінниця. Повідомлення газети «Республіканські вісти» про заснування у Вінниці Українського національного хору. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної*

статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 89.

34. 1918 р. грудня 7. Вінниця. Повідомлення в газеті «Республіканські вісті» про арешт С. Кисельова та про клопотання громадськості щодо його звільнення. *Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877-1937) у документах епохи / Автори-упорядники: О. М. Кравчук, І. І. Ратушняк, К. В. Завальнюк. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 2011.*
35. 1918 р. грудня 7. Кам'янець-Подільський. Повідомлення в газеті «Село» про арешт колишнього Подільського губернського старости С. Кисельова. *Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877- 1937) у документах епохи / Автори-упорядники: О. М. Кравчук, І. І. Ратушняк, К. В. Завальнюк. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 211.*
36. 1918 р. грудня 8. Вінниця. Розпорядження фінансового відділу Директорії УНР про припинення реквізиції грошей у фінансових установах. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 94.*
37. 1918 р. грудня 8. Вінниця. Розпорядження фінансового відділу Директорії УНР про покладення функцій Центрального Державного банку на Вінницький відділ банку. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 94.*
38. 1918 р. грудня 8. Вінниця. Розпорядження фінансового відділу Директорії УНР про порядок операцій з готівкою відділів Державного банку та Скарбниць. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 95.*
39. 1918 р. грудня 8. Вінниця. Розпорядження фінансового відділу Директорії УНР про порядок операцій з готівкою приватних банків. *Директорія УНР у*

Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 95.

40. 1918 р. грудня 9. Вінниця. Наказ Директорії УНР про утворення Канцелярії при Директорії. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 97.*
41. 1918 р. грудня 9. Вінниця. – Повідомлення відділу праці Директорії УНР про початок діяльності та відновлення чинності законодавства УНР у галузі праці. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 98.*
42. 1918 р. грудня 10. Вінниця. Постанова Директорії УНР про відновлення закону про національно-персональну автономію від 9 січня 1918 р. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 99.*
43. 1918 р. грудня 10. Вінниця. – Розпорядження Директорії УНР про грошову допомогу учительським навчальним закладам. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 101.*
44. 1918 р. грудня 10. Вінниця. Розпорядження Директорії УНР про порядок управління школами в Україні. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 101.*
45. 1918 р. грудня 10. Розпорядження Директорії УНР про порядок наділення землею учасників протигетьманського повстання. *Директорія УНР у*

Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 103.

46. 1918 р. грудня 10. Вінниця. Повідомлення газет про роззброєння німецьких підрозділів у Вінниці. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 106.*
47. 1918 р. грудня 11. Вінниця. Постанова Директорії У Н Р про створення відділу народного здоров'я та опікування. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 110.*
48. 1918 р. грудня 13. Вінниця. Повідомлення про скасування Директорією УНР розпоряджень гетьманського уряду в галузі законодавства про працю. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 123.*
49. 1918 р. грудня 13. Вінниця. Подання старшого лікаря Вінницького міського лазарету Вінницькому міському голові про кошти для утримання Вознесенського лазарету та інших установ допомоги особам, які повертаються з полону. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 175.*
50. 1918 р. грудня 15. Вінниця. Розпорядження Директорії УНР про прийняття 1-ої Вінницької української гімназії Товариства «Просвіта» на державне утримання. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 132.*

51. 1918 р. грудня 16. Вінниця. Розпорядження Директорії УНР про боротьбу з протидержавною агітацією та особами, які її здійснюють. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 133.
52. 1918 р. грудня 17. Вінниця. Постанова Директорії УНР про скасування закону гетьманської влади щодо відносин між власниками та наймачами житла. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 135.
53. 1918 р. грудня 19. Вінниця. Повідомлення газети. «Свободное слово» про переїзд Директорії УНР із Вінниці до Києва. *Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 143.
54. Відозва Директорії про оголошення антигетьманського повстання, 15.11.1918 р. Київ. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали. У 2-х томах., 3-х частинах. Т. 2. /Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.* Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 374-375.
55. Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020, 268 с.
56. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали. У 2-х томах., 3-х частинах. Т. 1. /Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 688 с.
57. Наказ Директорії про мобілізацію до лав армії УНР, 27.11.1918 р. Ставка. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали. У 2-х томах.,*

- 3-х частинах. Т. 2. /Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 385-386.
58. Обіжник комісара міністерства внутрішніх справ про вживання української мови у державних установах, 18.12.1918 р. Київ. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали. У 2-х томах., 3-х частинах. Т. 2. /Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 390.*
59. Оповіщення Директорії Української Народної, 21.11.1918 р. Ставка. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали. У 2-х томах., 3-х частинах. Т. 2. /Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 381-383.*
60. Універсал Головного отамана Українських Республіканських військ С. Петлюри про початок повстання, 15.11.1918 р. Біла Церква. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали. У 2-х томах., 3-х частинах. Т. 2. /Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 376-377.*

Періодична преса

61. 1-а Українська гімназія для дорослих з правами для учнів. *Життя Поділля*. 1918. 31 грудня. №13. С.1.
62. Відозва до Українського організованого студентства. *Життя Поділля*. 1918. 31 грудня. №13. С.1.
63. Засідання думи. 28 грудня. *Життя Поділля*. 1918. 1 грудня. №13. С.1.
64. Місцева хроніка 3 життя «Просвіт». *Життя Поділля*. 1918.
65. Місцева хроніка Розбита валка. *Життя Поділля*. 1918. 31 грудня. №13. С.4.
66. Місцева хроніка Український національний хор. *Життя Поділля*. 1918. 31 грудня. №13. С.4

67. Місцева хроніка. Вечірка. *Життя Поділля*. 1918. 31 грудня. №13. С. 4.
68. Місцева хроніка. З життя повітового земства. *Життя Поділля*. 1918. Село. 1918. №7. 29 листопада. С. 1.
69. Місцева хроніка. З університетського життя. *Життя Поділля*. 1918. 31 грудня. №13. С.1.
70. Місцева хроніка. Крадіжка. *Життя Поділля*. 1918. 31 грудня. №13. С. 4.
71. Наказ Директорії УНР. *Село*. 1918. 8 грудня. №14. С. 1.
72. По всіх селах Кам'янецького повіту. *Село*. 1918. 29 листопада. №7. С. 1.
73. Подільська губерніальна земська каса дрібної торгівлі. *Життя Поділля*. 1918.31 грудня. №13. С.1.
74. Селяне, посилайте своїх дітей до професійних шкіл. *Село*. 1918. 8 грудня. №14. С. 1.
75. Телеграми. Роззброєння німецької військової частини в м. Жмеринка на Поділля. *Село*. 1918. 8 грудня. №14. С. 2.
76. Що треба зробити в кожному селі негайно. 1918. *Село*. 1918. 29 листопада. №7. С. 1.

Спогади

77. Винниченко В. Відродження нації. В 3 ч. Нью-Йорк. 1968. Ч. III. 535 с.
78. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність. *За державність*. Варшава, 1938. Зб. 8. С. 9–66.
79. Огієнко І. Рятування України /Упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. 464 с.
80. Приходько В. К. Під сонцем Поділля : спогади / упоряд. і авт. передм. Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця: Консоль, 2011. Ч. 2. 416 с.
81. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / гол. ред. Я. Пеленський. К. ; Філадельфія, 1995. 495 с.

Література

82. Антонишин А. П. Діяльність політичних партій на Поділлі в період гетьманату Павла Скоропадського. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2008. Вип. 13. С. 240–244.
83. Антонишин А. П. Селянсько-повстанський рух на Поділлі (квітень-листопад 1918 р.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія: Збірник наукових праць / за заг. ред. проф. П.С. Григорчука*. Вінниця, 2007. С. 171-174.
84. Антонишин, А. Ліквідація гетьманської влади в Подільській губернії (1918 рік). *Вісник КНЛУ*. 2012. Вип. 16. С. 145-153.
85. Бойко О. Д. Директорія у боротьбі за владу: хід протигетьманського повстання, фактори перемоги
<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28212/07-Boyko.pdf>
(дата останнього звернення 29.11.2023).
86. Бойко О. Український національний союз і організація протигетьманського повстання. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.* Київ, 2002. С. 157-174.
87. Бойко О.Д. Утворення єдиного національного фронту українськими силами у 1918 р. *Український історичний журнал*. 1997. № 6. С.14–23.
88. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / [Відповід. ред. І.Ф.Курас]. Київ: Голов. Ред. УРЕ, 1987. 632 с.
89. Гаврищук А. П., Григоренко П. О., Бондарчук В. Й. Партизанський рух на Поділі проти німецько-австрійських окупантів (1918 р.). *Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: І. С. Винокур (гол.), М. М. Дарманський, О. М. Завальнюк та ін.* Кам'янець-Подільський: б.в., 1995. С. 248-252.
90. Гай-Нижник П. П., Лейберов О. УНР у період Директорії: пошук моделі державного устрою (кінець 1918 – 1919 рр.). Ніжин: Лисенко М. М., 2013. 212 с.

91. Гудима В. Діяльність органів місцевої влади на Поділлі в добу Директорії під час мобілізації до армії УНР (листопад 1918 – листопад 1920 рр.) https://shron1.chtyvo.org.ua/Hudyma_Vadym/Diialnist_orhaniv_mistsevoi_vlady_na_Podilli_v_dobu_Dyrektorii_pid_chas_mobilizatsii_do_armii_UNR.pdf? (дата останнього звернення 29.11.2023).
92. Гудима В. Формування та діяльність інституту «волосних зборщик» податків на поділлі в добу Директорії Української Народної Республіки https://shron1.chtyvo.org.ua/Hudyma_Vadym/Formuvannia_ta_diialnist_instytutu_volosnykh_zborschykh_podatkiv_Podillia_v_dobu_Dyrektorii_Ukrainsk.pdf? (дата останнього звернення 29.11.2023).
93. Гудима В. Становлення місцевих органів влади на Поділлі в добу Директорії Української Народної Республіки http://history.org.ua/JournALL/histname/histname_2010_36/9.pdf (дата останнього звернення 29.11.2023).
94. Гуменюк С. К. Боротьба трудящих Поділля з австро-німецькими окупантами в 1918 р. *Боротьба за владу Рад на Україні / Ред. кол.: М. І. Супруненко (відп. ред.), Ю. М. Гамрецький, Ю. І. Терещенко. АН УРСР. Інститут історії.* Київ: Наукова думка, 1977. С. 138–157.
95. Єсюнін С. Проскурів у роки Першої світової війни та Української революції 1917-1921 років. Хмельницький: ФОП Стрихарт А. М., 2021. 146 с.
96. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський у 1918 році: політичні та національно-культурні процеси. Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». Випуск присвячений 95-річчю організації архівної справи на Хмельниччині та 100-річчю Української революції 1917-1921 років. 2027. №2(2). С. 81–90.
97. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917-1920 рр.: навчальний посібник з спецкурсу. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 116 с.

98. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський: Абетка–НОВА, 2005. 320 с.
99. Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 220 с.
100. Калантир А. Падіння гетьманської влади у Вінниці за спогадами М. Єрошевича. *Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / [редкол. О.М. Федьков (гол.), О.Б. Комарніцький (відр. Ред.), О. В. Віннічук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Вип.20. Ч.1.С. 40-42.
101. Кліщинський П.В. Антигетьманський переворот: підготовка, хід, наслідки. *Поділля у добу Української революції 1917-1921 рр.: матеріали круглих столів*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори2006», 2013. С. 81–88.
102. Комарніцький О. Б. Містечка Правобережної України: владний аспект (грудень 1918-1920 рр.). Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917-1921 рр.: *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 6-7 грудня 2007 р.* / Ред. кол.: Смолій В.А. (співголова), Завальнюк О. М. (співголова), Ресніт О. П. та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. С. 124-130.
103. Кравчук О. Губернський староста Поділля С. Кисельов в спогадах голови самоврядування регіону В. Приходька (1918 р.).
<http://93.183.203.244:80/xmlui/handle/123456789/8904>
(дата останнього звернення 29.11.2023).
104. Кравчук О. М. Повалення влади гетьмана П. Скоропадського на Чечельниччині
<https://library.vspu.net/jspui/bitstream/123456789/8139/1/Kravchuk%2C%20O.%20M.%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8>

%20%D0%9F.%20%D0%A1%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE.pdf (дата останнього звернення 29.11.2023).

105. Кравчук О. М. Поділля в період повалення влади Гетьмана Павла Скоропадського (листопад–грудня 1918). Подільська старовина: науковий збірник /ред. К.І. Висоцька. Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2008. Вип. IV. С. 330-341.
106. Кравчук О. М., Калитко С. Л., Марценюк Н. М. Повалення влади гетьмана П. Скоропадського на Поділлі. Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 11-12 жовтня 2013 року /ред. Ю.А. Зінько. Вінниця 2013. С. 341–365.
107. Кравчук О. М., Кузьмінець Н.П. Встановлення влади Директорії Української Народної Республіки у Вінниці 19 листопада 1918 р.
https://www.researchgate.net/publication/357289562_VSTANOVLENNIA_VLADI_DIREKTORII_UKRAINSKOI_NARODNOI_RESPUBLIKI_U_VINNICI_19_LISTOPADA_1918_R (дата останнього звернення 29.11.2023).
108. Лекар А. М. Боротьба за владу в Подільській губернії в добу Гетьманату П. Скоропадського. *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*. Одеса, 2012. Вип. 23. С. 159–185.
109. Лозовий В.С. Антигетьманське повстання під проводом Директорії на Поділлі. *Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст. Матеріали краєзнавчої конференції*. Стара Синява, 1998. С. 197-199.
110. Лозовий В. С. Перебування австро-угорського окупаційного війська на Поділлі в добу Гетьманату. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2003. Т. 11. С. 186-191.

111. Лозовий В. С. Кам'янець-Подільський в період гетьманату (травень – листопад 1918 р.). Матеріали Х-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Винокур І.С. (відп. ред.), Юаженов Л. В., Блажевич Ю. І. та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. С. 357–360.
112. Лозовий В. С. Ставлення селянства Поділля до гетьманської влади (1918 р.). *Український селянин*. 2005. Вип.9. С. 179-182.
113. Лозовий В.С. Поділля в період Гетьманату (1918 р.): Навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: «МЕДОБОРИ», 2003. 36 с.
114. Лозовий В.С. Пошук Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР. *Український історичний журнал*. 2000. №5. С. 32–38.
115. Любовець О. Українські політичні партії й політичні альтернативи 1917–1920 р. Монографія. Київ: Основа, 2005. 311 с.
116. Нариси історії української революції 1917–1921 років : у 2 кн. / авт. кол.: В. Ф. Верстюк (керівник) [та ін.] ; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2011. Кн.1. 388 с.
117. Олійник С. В. Боротьба з гетьманським режимом на Поділлі в 1918 році. *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції (22–23 листопада 2007 р.) / Кам'янець-Поділ. держ. ун-т [та ін.]*. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 2. С. 22–31.
118. Панасюк Р. П. Створення та діяльність філій Українського національного союзу на Поділлі (1918–1919 рр.). *Гілея. Історія. Політологія. Філософія: наук. вісник: зб. наук. праць / НПУ ім. М. П. Драгоманова, Українська АН*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 37. С. 82–87.
119. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року: історичні нариси / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2011. 335 с.
120. Ратушняк В. Повалення гетьманату в Кам'янці-Подільському. Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції (присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, 70-річч. Визволення Хмельницької області від нацистських окупантів, 5-річчю з часу утворення

- Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства) / [Копилов С.А. (співголова), Реєнт О. П. (співголова), Л.В. Баженов (відп. ред. та ін.]. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2014. С. 255-262.
121. Ратушняк І. Встановлення влади Директорії УНР у Кам'янці-Подільському (листопад 1918 р.)
<https://dspace.vnmu.edu.ua/123456789/4345> (дата останнього звернення 29.11.2023).
122. Ратушняк І. Кам'янець-Подільський в добу гетьманату (1918 р.)
<https://dspace.vnmu.edu.ua/123456789/5813> (дата останнього звернення 29.11.2023).
123. Реєнт О. П., Рекрут В.П. Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність /наук. ред. акад. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 298 с.
124. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) / Т.А. Бевз, Д.В. Веденєв, І.Л. Гошуляк (кер. авт. кол.), П.С. Корнієнко, В.Ф. Солдатенко, Р.Я. Періг та ін. Київ: Парламентське видавництво, 1988. 247 с.
125. Українська РСР в період громадянської війни (1917–1920 рр.) в 3 т. Т. 2: Розгром куркульської Директорії. Вигнання інтервентів Антанти. Визволення України від денікінців / [Ред. кол. А. Д. Скаба (голов.), Гудзенко П. П., Доній М. Р. та ін.]. Київ: Політвидав України, 1970. 421 с.
126. Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. У 4 т. Відень, 1921. Т.3. 160 с.

Дисертація

127. Антонишин А. П. Поділля в добу гетьманату П. Скоропадського /дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Кам'янець-Подільський, 2010. 209 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Звернення Вінницької філії Українського національного союзу

Громадяне Поділля!

Вінницька філія Національного Союзу, вітаючи утворившуюся Директорію Української Народної Республіки, яко єдину законну народню владу на Вкраїні, цим оповіщає, що всю владу на Поділлі бере в свої руки до призначення Директорією відповідної адміністрації, і тому на підставі розпорядження Директорії Української Народної Республіки,

Н А К А З У Є М О:

а) Замість гетьманських старост адміністративну владу в губернії та повітах повинні взяти тимчасово колишні Комісари Центральної Ради, а де їх немає – голови демократичних, народніх, земських управ, або їх заступники.

б) Відновити розпущені гетьманським урядом демократичні народні (земські) і мійські¹⁵² Установи, управи котрих повинні перейняти під росписку управу од незаконно призначених членів Управ, перевіривши ранійш як слід, народнє майно та гроші, якими незаконно поряdkували прислужники гетьмана.

в) По містах та селах має панувати порядок і лад. Всякі грабунки мирного населення та військових складів не дозволяти, а винуватих карати на місці військовим судом.

г) Не допускати чорносотенців, злодіїв та погромщиків до погромів та вибухів проти Евреїв, бо Евреї помагають Українцям в Галичині, і у нас на Вкраїні повинні йти разом з нами.

Спокій і порядок успіх народнього діла.

Президія Вінницької Філії Національного Союзу

Голова *О. В. Базілевич*

Ч л е н и

Е. О. Щириця В. С. Мачушенко П. П. Відибіда П. В. Журавель

Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 27.

Додаток Б

Звернення губерньського комісара про формування органів влади

**«Всім повітовим городам. Національному Союзу. Копія Товариствам
«Просвіта» про формування органів влади».**

Пропоную негайно порозумітись з українськими організаціями і срочно представити мені на затвердження кандидатів на посади повітових комісарів, помішників і також начальників та помішників державної городської повітової варті. Кандидати не нижче середньої освіти, досвідчені в справах українці.

Телеграфуйте Губкомісар *Степура*.

Директорія УНР у Вінниці у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали /
Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І.
Ратушняк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 35.

Додаток В

**Віктор Кіндратович Приходько – громадсько-політичний і державний діяч,
активний учасник встановлення влади Директорії УНР на Поділлі**

